E-22

M. BALAQAEV

QAZAQ TJLJ

GRAMMATIKA CANA EMLE

BJRINCJ BÖLIM

1—11-KLASTAR YCJN

QAZAQ
MEMLEKET BASPASJ
1 9 4 0

494342-5
Б-22

M. BALAQAEV

QAZAQ TJLJ

GRAMMATIKA ÇANA EMLE

BJRINCJ BƏLJM

-BASTAUЬC MEKTEPTERDJN I ÇANA II KLASTARЬNA ARNALQJAN.

TOLЬQTЬRЬLЬP 2 BASЬLUЬ.

QSSR Oqu Qaiq Komissariate tekjlken.

ОБЯЗАТЕЛЬНЫЙ
ЭКЗЕМПЛЯР

QAZAQ MEMLEKET BASPASЬ
Alma-Ata 1940.

ОБРАБОТАНО

Инв. №475-40
Отд. зап.

Çapdъ redaktor *Ağaoğlan*.
Çapdъ oqeтucь *Mustafin*.
Texnikalыq redaktor *Bekmuloв*.
Çapdъ korrektor *Axmetov*.

Matrisadan basыqa 31/I-1940 ç. oqeat etildi. Qaqaz formatъ 60x92¼₁₆. Kelemi 4,25 a/t. Avtorlaq n/t. oeoj 4,25. Tiraj 100000. Qarqoatrdat № 71. Qazglavlit № 217 Indeks OK-da (q).

Baqasъ 35 tiьn. Typteuj 15 tiьn.

Qazpoliqrafreatiji Kitap-çurnal napapqaeaьь. Zak. № 481.

§ 1. Səilem

1-çattьqu. Təmendegj suret çaьında çazьlqandь oqьp, kəcjrjp çazьndar.



1. Asan kjtap oqып otыr.

2. Jamana qat çazып otыr.

3. Aeroplan ücьp baradь.

2-çattьqu. Oqьp cьqьp, kəcjrjp çazьndar. Aldьmen mal çaьında aitьlqandь, sonan soң qūs çaьında aitьlqandь kəcjrjnder.

At cabadь. Qoi maңraidь. Qarqa ūcadь. Qaz qaңqьldaidь. Torqai cьrьldaidь. Laq sekjredj. Qozь semjrdj. Bota oinaqtadь. Bүlbүl sairadь.

Çoqarьda Asan, Tamara, aeroplan çaiьnda, mal, qūs çaiьnda aitьlqandar çeke-çeke søilemder. Ondai søilemderden son nykte (.) qoiьladь.

3-çattьqu. Mьna søilemderdj oqьp, kəcjrjp çazьndar. Tekste nece søilem bar ekenjn aitьndar.

Oqu bastaladь
Oquclar çinaldь. Qonьraw
oldьrladь. Esik acьldь. Oqu-
clar klasqa kjrdj. Müqa-
ljm keldj. Sabaq bastaldь
Bjz sabaq oqьdьq.

Søilem çeke sezden qūraladь. Ər søilem alaqtalqan oldь ajldjredj.

4-çattьqu. Mьna søilemderdj oqьndar. Ər søilemnjn ajldjrjp tūrqan maqnasьn aiьrьndar.

Qьs

Qьs boldь. Çerge qar çaudь. Kyn suьta bastadь. Sudьn̨ betj qatьp mūz boldь. Bjz çьlь kijndjk. Pecke ot çaqatьn boldьq. Kolxozdьn̨, sovxozdьn̨ malь qьstauqa keldj. Mal çьlь qoraqa kjrdj. Kolxozcьlar da maldьn̨ kytjmjn arttьrdь.

5-çattьqta. Mьna səilemderdj oqьndar. Ər səilemdj oqьqanda, azqana kjdjrjp oqьndar. Sonan son̨ ər səilemnjn nece səzden qūralqanьn aiьrьndar.

Oktəbrəttar zaqьnan

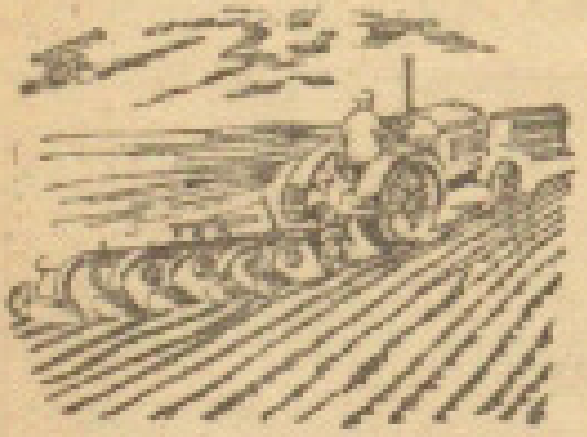
Oktəbrəttar—Lenin balalarь. Oktəbrəttar plonerge ornbasar. Oktəbrəttar oqudь çaqsь oqidь. Oktəbrət ezjnjn̨ den saulьqьn saqtaidь. Erte turadь. Çuьnadь. Tjsterjn tazalaidь. Oktəbrət tərtjptj boladь. Oktəbrət—bykjl çer çyzjndegj proletariat balalarьnьn̨ dosь.

Nykte qoiьlьp çazьlqan səilemnen sonqь səilemnjn bjrjncj səzj bas ərppen bastalьp çazьladь.

6-çattьqta. Təmendegj suret tūsьndaqь səzderdjn qasьna olardьn̨ atьn çazьp səilem qūrandar. Ər səilemnjn bjrjncj səzjn bas ərppen bastap çazudь ūmьtpandar.



qaɲqɬdaidь. maqan qaraidь. suda çyzedj.



Dosan... mençer çьrlьp çyr.

7-çattьqtu. Tөmendegj sөilemderdj kөcjrjp çazьndar. Kөcjrgende tүsьndaqь sөzderdjɳ tijstjsjn yc nyktenjɳ ornьna qolьp, ar sөilemdj nas ərppen nastap çazьndar.

Bjz ne oqьdьq?

Ylgj: *Men kjtap oqьdьm.*

1. ... kjtap oqьdьm.
   ... gazet oqьdь.
   ... sabaq oqьdь.
   ... өlen oqьdь.
   Menjɳ... ənɡjme oqьdь.

2. Əbjc qat ...
   Men pionerler zaɲьn ...
   Qasьm qьzьq kjtap ...

Aica, men, oqucьlar, apam, əkem.

Oqьdьm, oqьdь, oqьptь.

3. Men ... oqьdьm.
Ol pioner ... oqьdь.
Mūqaljm ... oqьdь.
Omar ezjnjn ... oqьdь.

Sabaqьmdь, zaŋьn, çazqanьn, əngjmesjn.

8-çattьqu. Mьna suretke qarap olardьn, attarьn çazьŋdar. Odan soŋ ər sezdjŋ qasьna basqa sez taŋьp qoiьp sellem qūrandar.



Ylgj: *Mьsьq. Mьsьq tьcqan aŋdidь.*

9-çattьqu. Mьna sellemderdj kecjrjp çazьndar. Nyktenjn ornьna çaqcanьn jcjndegj sezderdjŋ tjstjsjn çazьndar.

Balapan.

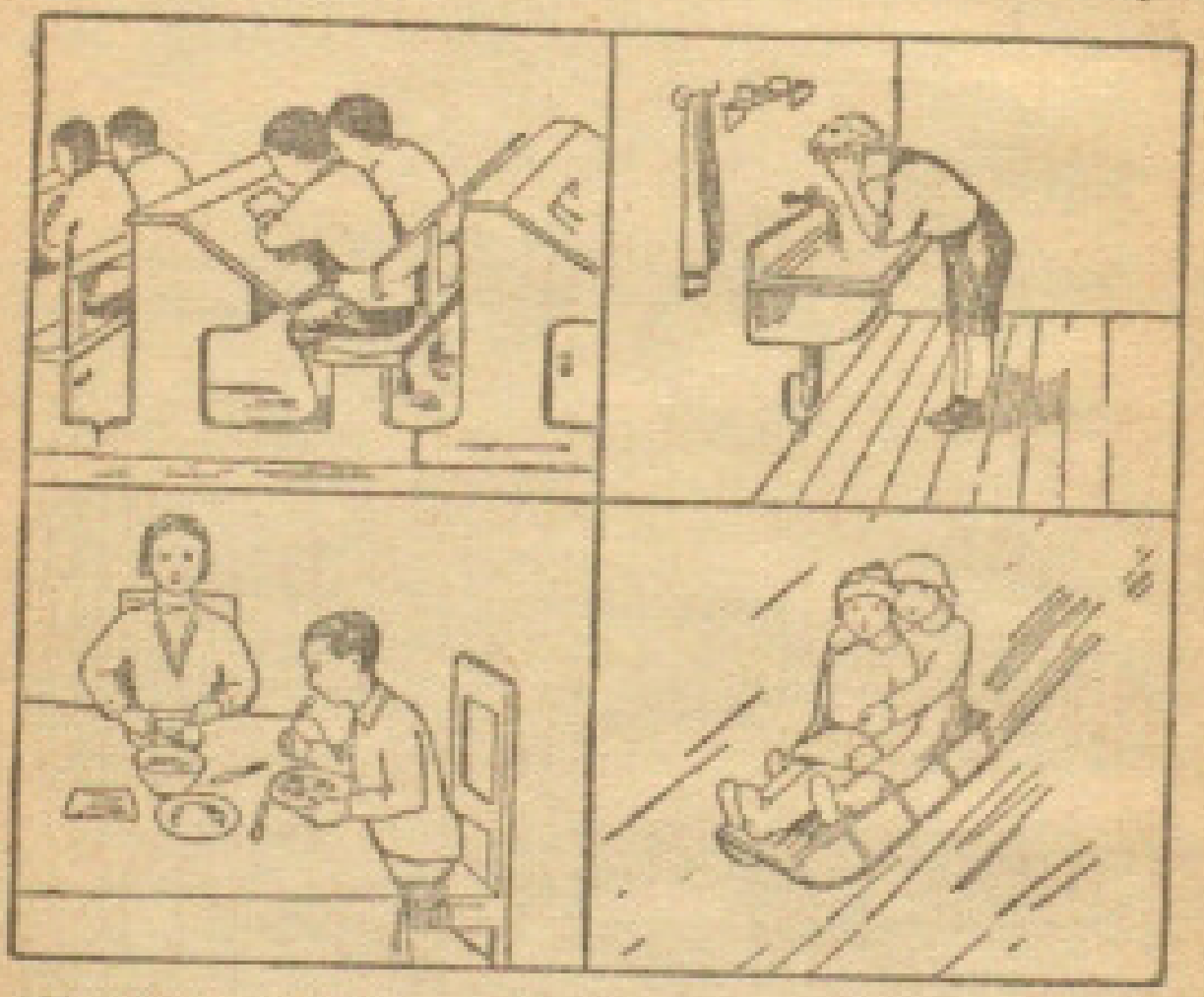
Bjzdjŋ ... bjr torqai bes çūmьrtqa saldь. Barьn apam ekeumjz ... terezege cep-calam, qastьŋ çynjn tasьp çyrgenjn kergenbjz. Torqai çumьrtqasьnьŋ ... otьratьn boldь. Bjrnece kynnen keijn ... dьbьs estjldj. Barьp qarasaq, aiasьnda bes ... çatьr. Bjz buqan quandьq.

(Tolstoidan).

(Terezege, ystjnde, torqaidьŋ, ciqьldaqan, solapan).

10-çattьqa. Suretke qarap, yc nyktenjn ornьna tijstj sөz tauьp qoiьp, sөilem qūrap çazьndar.

1. Balalar...
2. Asan...
3. Sara men Nūrьc...
4. Zaure men Səljm...



11-çattьqa. Aldьmen kolxoz turalь, sonan son zavod turalь aitьlqan sөilemderdj kөcjrjp çazьndar.

Tөnerten zavodtьn gudogj aiqailadь. Çumьscьlar zavodqa bardь. Çumьscьlar çūmьsqa kjrjstj. Zavodtaqь çumьscьlar staxanovca jsteidj. Bjzdjn kolxozqa traktor keldj. Zavod tyrlj macina, traktor, kombain jstep cьqaradь. Kolxozcьlar çerdj traktormen çьrtadь. Kolxozdьn çerj,malь kөp. Bizdjn kolxoz egjndj kөp ektj. Menjn әkem zavodta çumьs jsteidj.

12-çattьqu. Mьna əngjmenj oqьp cьqьndar. Aldьmen tyle, sonan son qoi, sonan son eckj turalь çazьlqandь kəcjrjnder.

Mal вalasьn syiuj

Qol syiedj вalasьn qoŋьrьm dep,
Ectenenj вjlmegen momьnьm dep.

* * *

Sьr syiedj вalasьn torpaqьm dep,
Qaranqьqa вaspaqan qorqaqьm dep.

* * *

Tyle syiedj вalasьn tailaqьm dep,
Çaвu çapsa çarasqan çainaqьm dep.

* * *

Eckj syiedj вalasьn laqьm dep,
Tastan tasqa sekjrgen cunaqьm dep.

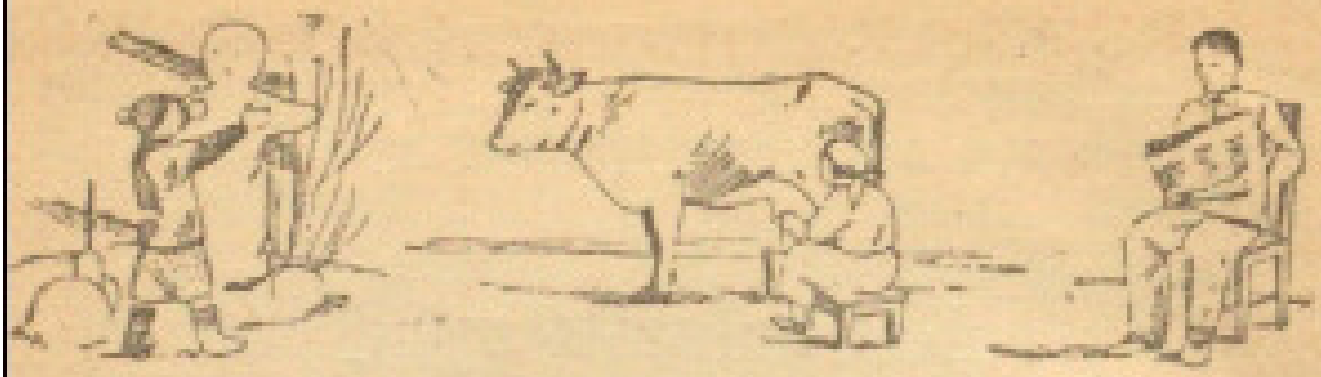
13-çattьqu. Kəp nyktenjn ornьna tijstj səz qoiьp kəcjrjp çazьndar. Ər səllemnjn вjrjucj sezjn вas ərppen вəstap çazudь ūmьtpandar.

Ylgj: *Maqtadan çjp ijredj.*

... çjp ijredj.
... mata toqidь.
... kijm ijgedj.
... ton ijgedj.
(çjpten, matadan, terjden, maqtadan).

... çer çьrtadь.
... çyk tasidь.
... otьn çaradь.
... aqac kestj.
(arвamen, saltamen, aramen, traktormen).

14-çattьqu. Mьna sureiterge qarap səilem qūrap çazьndar.



Ylgj: *Omar gazet oqьp otьr.*

15-çattьqu. „Mal qora" degen әngjmenj kөcjrjp çazьndar. Kөp nyktenjn ornьna tijstj sөz tauьp çazьndar. Әr sөilemnen soң nykte qoiьndar.

Ylgj: *Bjzdiң kөlxoz çaңa qora saldь.*

Mal qora

Bjzdjn kolxoz çaңa qora ... Qoranьң tere zelerj ... Qoranьң jcj ... Kolxozcьlar qoranьң jcjn tazalap ... Qoranьn jcjndegj mal suьqqa ... Bjz qoradaqь malqa çem, cөp ... Maldь çьlь qorada ūstap, kytjmjn artьru ... Sonda mal semjz ... Siьr syttj kөp beretjn ...

(Kerekij sөzder: *çarьq, sar, tūradь, saldь, toңsaidь, kerek, seremjz, soladь*).

16-çattьqu. Mьna өlendj oqьp, kөcjrjp çazьndar. Өleң tjn әr çolьn bas әrppen bastap çazьndar.

Өsemjn

Aqqudaiьn çyzemjz bjz,
Aidьnьnda baqьttьң.
Kyndei calqьp kylemjz bjz,
Calqarьnda cattьqtьң.

Baqьt bergen, cattьq bergen,
Ulь Stalin kөsemjm.
Tərbie alьp panasьnda,
Gyl çainaimьn өsemjn.

17-çattьqa. Ər səilemdj daustap oqьndar. Sonan son ər səilemde nece səz bar ekenjn aiьrьndar, kөcjrjp çazьndar.

Qьzyl Armia qoiqaidь.
Qьzyl Armia Otanьmьzdь qoiqaidь.
Qьzyl Armia Otanьmьzdь çaldan qoiqaidь.

18-çattьqa. Mьna səilemderdj kөcjrjp çazьp, daustap oqьndar. Ər səilemdegj kөterjnkj dauspen altьlatьn səzderdjn astьn sьzьndar.

Apam jsteidj.
Apam fabrikte jsteidj.
Apam fabrikte yc çьldan berj jsteidj.
Apam fabrikte yc çьldan berj staxanovka bolьp jsteidj.

19-çattьqa. Өzderjn mal turalь, fabrik, zavod turalь səilem qūrandar.

§ 2. Səilemdegj səzderdjn вailanьsь

Çeke səzden səilem qūraqanda, olar вjrjmen вjrj вailanьsьp tūradь.

20-çattьqta. Tөmendegj səzderge çaqcanьn jcjndegj səzderdjn tijstjsjn qosьp səilem qūrandar.

Ylgj: *Men pionermjn.* *Bjz çazdьq.*

... pionermjn.	... çazdьm.
... pionersjn.	... çazdьq.
... pionermjz.	... çazdьn.
... pionersjz.	... çazdьnьz.
... pionersjzder.	... çazdьnьzdar.
... pioner.	... çazdь.

(*Bjz. Sen. Men. Sjz. Sjzder. Ol*).

21-çattьqta. Tөmendegj səzge çaqcanьn jcjndegj səzdjn tijstjsjn çazьp səilem qūrandar. Səzderj вjrjmen вjrj вailanьsqan вolsьn.

Ylgj: *Bjz oinadьq. Pionerler çinaldь.*

Bjz ...	Sjz ...
Olar ...	Pionerler ...
Sjzder ...	Sender ...
Ol ...	Men ...

(*oinadьq, oinadьnьz, çinaldь, çarьstь, вaqьttьsьndar, вaqьttьsьzdar, staxanovcь, oqucьmьn*).

22-çattьqta. Tөmendegj ylgj вoiьnca kөp nyktenjn ornьna tijstj səz çazьp, səilem qūrandar.

Ylgj: Men qat çazdьm. Sen kjtap oqьdьn.

Men suret ... Sen mektepke ... Ol әrp ... Marat өlen ... (*sardьn, saldьm, terdj, aittь*).

Bjz sovxozqa... Sen zavodqa... Sjzder kolxozdan... (*saraьn, sardьq, keldjnjzder*).

23 çattьqu. Kөp nyktenjn ornьna çaqcanьn jcjndegj kerektj sөzderdj qoiьp, sөilem qūrandar. Sөzder өzara bailanьstь bolsьn.

Menjn ... sabaqtь çaqsь oqidь. Senjn ... bar. Bjzdjn mekteptjn ... keldj. Olardьn ... bastaldь.

(çoldas..., qalam..., oqucьlar..., sabaqь).

Sөilemdegj sөzder өzara bailanьsu ycjn onьq alaqь өzgerjp otьradь.

24-çattьqu. Mьna sөilemdegj **pioner, kino, qalam** degen sөzderdjn alaqь qalai өzgergenjn altьndar.

Men pioner + mjn.	Menjn qalam + ьm bar.
Sen pioner + sjn.	Senjn qalam + ьn bar.
Biz pioner + mjz.	Onьn qalam + ь bar.
Sjz pioner + sjz.	Sjzdjn qalam + ьnьz bar.

Bjz kino + qa bardьq.
Bjz kino + dan keldjk.
Bjz kino + da boldьq.

25-çattьqu. Mьna sūraularqa dūrьs çauap bolatьn sөilem qūrandar. Ol sөilemderdjn alaqь qalai өzgergenjn altьndar.

Ylgj: *Sen qaida bardьn? Men yige bardьm.*

1. Ol qalda bardь? — Ol yi... bardь.
   Ol qaldan keldj? — Ol yi ... keldj.
   Senjn kjtabьn qaida? — Menjn kjtabьm yi ...
   Sen kjmsjn? — Men oqucь ...
   Sjz kjmsjz? — Bjz oqucь ...
   Men kjmmjn? — Sjz oqucь ...

Sөilemdegj sөzder türqan ornьna qarai da вailanьsadь. „Ol çaqsь oqidь" degennjn ornьna „ol oqьdь çaqsь" dep sөzderdjn ornьn auьstьrьp altuqa вolmaidь. Onda sөilemdegj sөzdjn вailanьsь вolmaidь. Sөilem tysjnjksjz вoladь.

26-çattьqu. Çaqcanьn jcjndegj sөzdjn aiaqьn qasьndaqь sөzge вailanьstьrьp өzgertjp, sөilem qürandar.

Ylgj: *Bjz zavodqa вardьq. Әkem zavodta jsteidj.*

Әkem *(zavod...)* jsteidj. Bjz *(zavod...)* вardьq.*(Zavod...)* kecke qaittьq. Çaqьnda meiram вoladь. Bjz kece *(meiram...)* daiьndaldьq. Oqucьlar *(meiram...)* quanьcpen qarsь aldь. Bjz *(otan...)* syiemjz. (*Otanьmьz...)* qorqaimьz. (*Otanьmьz...*) ecвjr çaudьn qolьn süqtьrmaimьz. (*Otanьmьz...*) aiвьndь kyzeicjsj Qьzьl Armia çasasьn!

27-çattьqu. Çaqcanьn jcjndegj sürauqa qarap, onьn ornьna tijstj sөz tauьp qoiьp, sөilem qürap, kөcjrjp çazьndar.

Ylgj: *(Kjm?) atqa mjndj. Sadьq atqa mjndj.*

(*Kjm?*) atqa mjndj. Sadьq *(nege?)* mjndj. (*Kjmnjn?*) malь kөp. Kolxozdьn (*nesj?*) kөp. Bjz (*ne?*) oqьdьq. Bjz (*qandai?*) kjtap oqьdьq. Kjtapьь (*kjm?*) oqьdь. (*Kjmmen?*) вjrge kinoqa вardьm. Әkemmen вjrge (*qaida?*) вardьm. (*Nenj?*) çaqsь oqьndar. (*Neden?*) qalmandar! (*Nege?*) kecjkpei keljnder.

28-çattьqu. Mьna sөilemderdj kөcjrjp çazьndar. Kөcjrgende çaqcanьn jcjndegj sөzderdjn aiaqьn өzgertjp вasqa sөzdermen вailanьsiьrьp çazьndar.

Ylgj: *Aqat (çümьs...) kecjkpeidj. Aqat çümьsqa kөcjkpeidj.*

Staxanovcь

Saranьn *(aqa...)* fabrikte jsteidj. Onьn *(at...)* Aqat. Aqat (*çümьs...*) kecjkpeidj. Enвek *(tərtjəj...)* çaqsь saqtaidь. Ol *(çümьs...)* çaqsь jsteidj. Aqat *(macina...)* tazalap turadь. *(Aqat...)* macinasь çьltьrap turadь.

29-çattьqu. Mьna səilemderdj kəcjrjp çazьndar. Kəp nyktenjn ornьna kolxoz degen səzdjn aiaqьn ezgertjp basqa səzdermen nailanьstьra çazьndar.

Kolxoz

Carualar ... kjrdj. ... macinalar bar. ... malь, çerj kəp. Kolxozcьlar enвektj çaqsь jsteidj. Kolxozcьlar ... tanьsьn enвek kynjne qarai səledj. Çümьstь çaqsь, kəp jstegen kjsj ... kəp tanьs aladь. Kommunist partiasь, Stalin çoldas ... çümьsьna nascьlьq etedj. Bjzdjn ... bolceviktjk boldь, kolxozcьlar auqatty, mədenietti boldь.

§ 3. Çalqь esjmderdjn bas ərppen çazьluь

Adamqa, basqa zattarqa qoьlqan attardь çalqь esjm deimjz. Çalqь esjmder bas ərppen nastalьp çazьladь.

30-çattьqu. Kosemderjmjzdjn portretjajn astьna çazьlqan atьn, əkesjnjn atьn, familiasьn dəpterlerjne kəcjrjp çazьndar.



Vladimir Ilic Lenin.



Iosif Vissarionovic Stalin.

31-çattьqu. Mьna səilemderdj kəcjrjp çazьndar. Kjsj attarьnьn astьn sьzьndar. Olar qandaj ərppen bastalqan?

Ospan men Tələn sotsialistjk çarьsqa tystj. Kolxoz bastьqь Niazbek Qasimov çoldas mektep çümьsьna kəp kənjl bəledj. Brigadir Ivan Vasilievic Makarov çoldas aul sovetjnjn bastьqь bolьp sailandь.

Kjsj attarь, əkesjnjn attarь, kjsjnjn familialarь ər uaqьtta **bas ərppen** bastalьp çazьladь.

32-çattьqu. Təmendegj ylgjdej etjp bas ərpterdj dürьs çazьp çattьqьndar. Sol ərpten bastalatьn bjrnece kjsj attarьn çazьndar.

A A A. Asqar. Aqan. Ataçanov.

B B B. Bolat. Bibisa. Baqt.

R R R. Raia. Rəbiqa. Raqym.

D D D. Dyisen. Dmitru. Dəmec.

I I I. Iaŋsyq. Iaiyr. Iolegen. Iaras.

E E E. Estai. Esen. Ertai. Erymbet.

Ğ Ğ Ğ. Ğals. Ğylym.

Y Y Y. Ymyt. Ysen.

C C C. Caiqy. Caqyr.

Ç Ç Ç. Çümac. Çamal. Çyspy.

L L L. Lena. Lenin. Lazar.

M M M. Marat. Müsa.

P P P. Parat. Pazyl.

F F F. Fudrix. Ferdausi.

33-çattьqu. Mьna әŋgjmede kezdesken kjsj attarьn bas әrppen bastap çazьŋdar.

Çetj batьr

Bjr kynj çetj batьr bjr çerge bas qosьptь. Bjrjncjsjnjŋ atь Bajnatьr, ekjncjsjnjŋ atь Çanqabьl, ycjncjsjnjŋ atь Dosan, tөrtjncjsjnjŋ atь Asan, besjncjsjnjŋ atь Qosьm, altьncьnьŋ atь Samat, çetjncjsjnjŋ atь Mūrat.

Būlar өzderjnjŋ batьrlьqьn kөrsetpek boldь. Өzderjne arnap ylken naiza soqtьrdь. Barlьqь sol naizadan ustadь. Eŋ aldьnan jcterjndegj eŋ batьrь, kyctjsj Balbatьr çyrdj. Onьŋ artьnan Çanqabьl, Çanqabьldьŋ artьnan Dosan, Dosannьŋ artьnan Asan çyrdj. Asannьŋ artьnan Qosьm, Qosьmnьŋ artьnan Samat, Samattьŋ artьnan, eŋ soŋьnda Mūrat çyrdj.

Erkekterdjŋ familialarьnьŋ alaqь **ov, ev, in** boladь.
Әielderdjŋ familialarьnьŋ alaqь **ova, eva, ina** boladь.

34-çattьqu. Aldьnen erkekterdjŋ atьn, familiasьn sonan soŋ әielderdjŋ atьn, familiasьn kөcjrjp çazьŋdar.

Çaqьp Sattarov, Pernekyl Çysjpçanova, Saliqa Onqarbaeva, Sabьr Mūqanov, Qasьm Cьnьqulov. Zeinep Esentaeva, Raixan Sәrsenbaeva, Qabьl Esjmseitov, Çamalbek Sataiev, Temjrqali Әbicev, Açar Dyisenbaeva, Ivan Petrov, Galə Kūznetsova, Aidar Sanalin, Colpan Өteulina. Mynira Qabьlova.

35-çattьqu. Mьna sөilemderdegj kөp nyktenjŋ ornьna çaqcanьŋ jcjndegj kjsj atьn qoiьp, kөcjrjp çazьŋdar.

...ekeumjz qarmaq alьp, kəlge bardьq. Artьmьzdan... keldj. Yceumjz balьq auladьq... ekeumjz balьqtь kəp ustadьq. Yige kelgen soŋ menjŋ kjcj qarьndasьm... pen... jnjsj... bjzdjŋ ustap alьp kelgen balьqьmьzdь kərjp quanьp qaldь.

(*Çämac, Orica, Saqьp, Çämactьŋ, Əltəi*).

Qalanьŋ qьstaqtьn, kolxozdьŋ, sovxozdьn atь, çer-sudьn atь *bas ərppen* bastalьp çazьladь.

36-çattьqu. Bas ərppen bastalьp çazьlqan qalanьŋ, kolxozdьŋ, ɵzenmjn, attarьn kəcjrjp çazьndarl

Qazaqьstan ortalьqь—Alma-Ata qalasь. Alma-Ata qalasьnьŋ sьrtьnda „Qьzьl tu" taqь basqa kolxozdar bar. Qazaqьstanda Ertjs, Jle, Tobьl, Cu ɵzenderj bar. Balqac kəlj men Aral tenjzjnen balьqcьlar baŋь aulaidь.

„Eŋbek" kolxozьnьŋ bastьqь bьl Məskeuge bardь. Onda „Dinamo" zavodь bar. Ol „Dinamo" zavodьn kərjptj.

37-çattьqu. Mьna ɵlendj oqьp, kecjrjp çazьndar. Bas ərppen bastalьp çazьlqan ɵzen, kəl attarьnьŋ astьn sьzьndar.

Ertjstjŋ boiьn el basьp,
Tobьldьŋ boiьn torlatьp,
Torqai, Nura, Esjl men
Çetjsu, Jle, Cu, Balqac,
Tutasa tystj çamьrap,
Alьndь tusau, ɵrjs keŋ.

38-çattьqa. Aldьmen kolxoz, sovxoz atьn, sonan son zavod-fabrikt|n atьn kəcjrjp çazьndar.

„Bjrljk" kolxozь, „Qьzьl çūldьz" sovxozь, „Oraq Balqa" zavodь, „Udarnik" fabrigj. „Yc təbe" kolxozь, Kirov zavodь, Kalinin kolxozь, „8-mart" sovxozь.

39-çattьqa. Bas arppen bastalьp çazьlatьn ajmece bəz tauьp çazьndar.

Ələnnjn ərəjr çolь bas arppen bastalьp çazьladь.

40-çattьqa. Mьna ələnnjn ərəjr çolьn bas arppen bastap, kəcjrjp çazьndar.

Lager çьgь

Çaz çainatьp, kyn kyldjrjp,
Bjz lagerge baramьz.
Asьl çjbek gyl ystjnde
Aunap oinaq salamьz.
Kymjs sulь, taza auamen
Dem alamьz, qaitamьz.
Bar dauspen ənge salьp,
Lager çьgьn aitamьz.

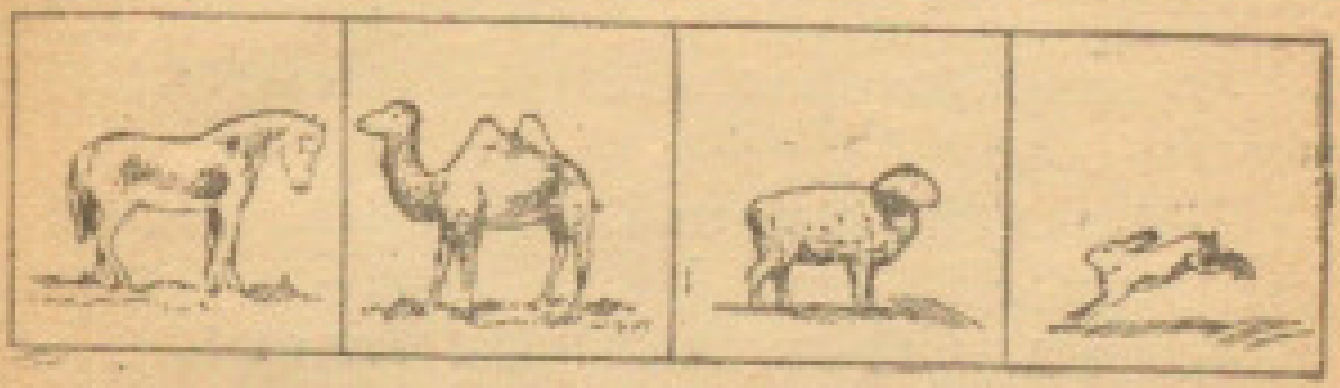
(Sain)

§ 4. Buьn

Səzdj tūtas aituqa da boladь, buьnqa bəljp aituqa da boladь.

Misalь: Bala, qala degen səzderdj ba-la, qa-la dep bəljp aituqa boladь.

41-çattьqu. Suretterdjn astьndaqь sөzderdjn ərqaisьsь nece вөljnjp çazьlqan? Sol вөljngen rette ol sөzderdj oqьp, kөcjrjp çazьndar.



At A-tan Qoi Qo-ian



Trak-tor Kө-вe-lek Av-to-mo-вil.

42-çattьqu. Mьna sөzderdj daustap, вөljp aitьndar.

Asan, Açar, Aqьc, Samat, Omar, Ospan Apa, Çoldas, Өskenвai, Qadica, Qarьndas, Kençe.

Sөzder виьnnan qūralads. Daustap вөljp aituqa nolatьn sөz вөlcegjn **виьn** deimjz.

43-çattьqu. Виьnqa вөljngen mьna sөzderdj oqьndar.

Ba-la. Ca-na. A-ta. Ma-ta. A-dam. A-dam-dar. Ba-ra-ван. Ba-ra-ван-dar. Ba-ra-ван-сь. Ba-ra-ван-сь-lar. As-ta-na. As-ta-nam. O-qь-tu-сь-lar.

44-çattьqu. Вuьnqa вəljngen təmendegj sezderdj kəcjrjp çazьndar.

Pi-o-ner. Kom-so-mol. Ba-la-lar. Çū-mьs-сь. Orn-dьq. A-pa. Ə-ke. Ce-ce. Na-ri-man. Kol-xoz-сь. Çaq-sь. A-qьl-qa. Bar-dьm.

Sezder вjr вuьndь da, kəp вuьndь da вoladь.

Misalь: ***at, al, tau, tal, mal.*** Būlar вjr вuьndь sezder. ***A-ta***(ata), ***qa-la*** (qala), ***qo-ian*** (qoian), ***ва-ra-ван*** (варавan.) Būlar kəp вuьndь sezder.

45-çattьqu. Təmendegj suretke qarap, olardьn attarьn вuьnqa вəljp çazьndar.

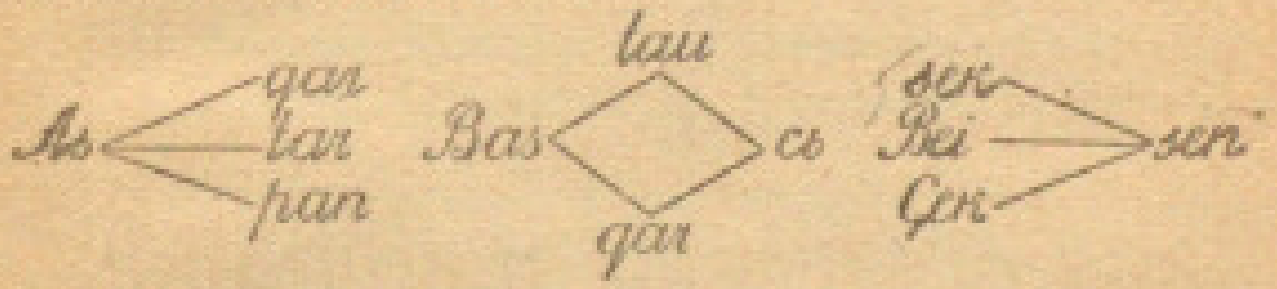


46-çattьqu. Мьna sezderdj вuьnqa вəljp aitьndar. Вuьnпьn arasьna sьzьqca qoiьp, kəcjrjp çazьndar.

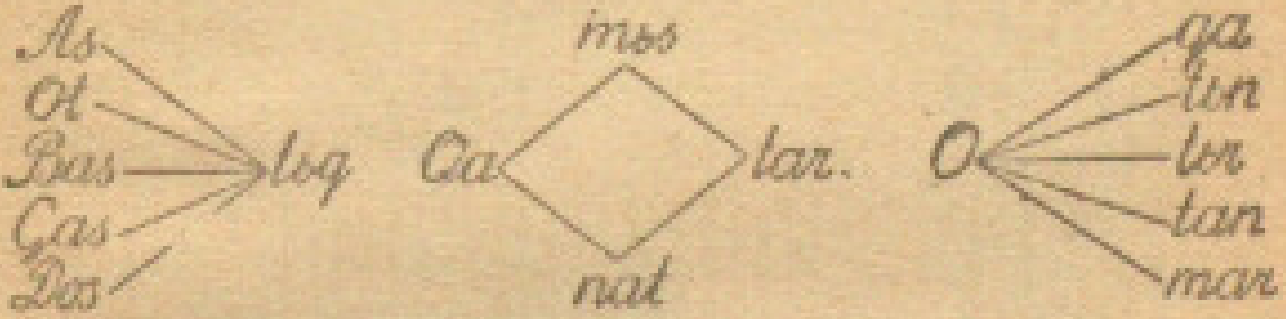
Yıgj: *Ca-na, te-le-fon.*

Cana, telefon, radio, maşina, qūnan, dənen, atan, kəktem, qalam, qaqaz.

47-çattьqu. Təmendegj вuьndardьn вjrjn вjrjne qosьndar. Onda qandaj-qandaj səz tuadь? Olardь kəcjrgende вuьndardьn arasьna sьzьqca qoiьndar.



48-çattьqu. Mьnanь da çoqarqьdaj eljp çazьndar.



49-çattьqu. Mьna səzderdj вuьnqa вəljp çazьndar. Ol səzde nece вuьn bar ekenjn aiьrьndar.

Ylgj: *Bala—ba-la.*

Bala	Balalьq	Tamaca	Tamacalau.
Kolxoz	Kolxozcь	Alaqan	Alaqanьm.
Ylken	Ylkendjk	Balьqcь	Balьqcьlar
Çūmьs	Çūmьscь	Çazucь	Çazucьlardan

50-çattьqu. Təmendegj səzderdj kəcjrgende, kəp nyktenjn ornьna kerekjj вuьn çazьndar. Sonda səzder tolьq maqnalь вolsьn.

Ylgj: *Qa ...-Qa-ьq.* *Qar ...-Qar-qa.*

Aqactar		Qūstar.	
Qa ...	Qa-ra ...	Qar- ...	Bə-de- ...
Te ...	To-вьl ...	Tor- ...	Ke-kj- ...

Çьп ... Sek-se ...
Çl ...

(*qaiьŋ, çьŋqьl, qaraqqai, çide, terek, tosьlqь, sekseujl*).

Ta-... Qar-cь- ...
Qьr- ... Kə-ger- ...

(*garqa, qarcьqa, torqai, kekjljk, sədene, taubq, qьrqi, kəgercjn*).

51-çattьqu. Təmendegj səlemderdjn kəp buьndь sözderjn buьn ja bəljnder.

Bjr, ekj, yc



Bjr, ekj, yc.
Çastar-alьp kyc.
Otan qorqau çolьnda,
Sen de alqa tys!

Bjr, ekj, yc.
Qalma sьrtta tьs!
Çana qïrьlьs çasauqa
Çïmsa qairat kyc!

Bjr, ekj, yc.
Aeroplanmen їc!
Arqьratьp at mjnjp,
Mьqtap taqьm qьs!

§ 5. Tasьmal

Çazuda bjr çolqa simaqan sözdjn bəlegj ekjncj çoldьŋ basьna çazьladь. Onь **tasьmal** deimjz. Söz buьnqa bəljnjp, **buьn tasьmaldanadь.**

Ylgj: *Oqu-cьlar, oqucь-lar, qь-zьqtь, qьzьq-tь, tür-mьsqa, türmьs-qa, çet-tjk.*

52-çattьqu. Mьna sezderdj qalal tasьmaldauqa bolatьnьn sьzьqcamen bөljp kersetjnder.

Ylgj: *Qo-caqanьm, qoca-qanьm, qocaqa-nьm.*

Qocaqanьm. Qūlьncaq. Tasbaqa. Өsjmdjk. Traktor. Kombain. Fabrika. Zavod. Kolxoz. Mektep. Biblioteka. Kino. Çaqsьlьq. Әncj. Qьzьqtь. Tuьsqan. Kommunist. Komsomol. Pioner.

Bjr, ne kөp buьndь tasьmaldauqa boladь. Buьndь tasьmaldaudan būrьn **sьzьqca (—)** qoьladь.

53 çattьqu. Mьna әngjmenj oqьp, kөcjrjp çazьndar. Kөcjrgende çazьp kele çatqan çolqa simaqan sezderdj tasьmaldandar.

Iolka

Kolә ekeumjz mektepke bardьq. Onda muzika oinalьp, pionerler әn salьp, өleң aitьp çatьr eken. Kolә ekeumjz olarqa qosьldьq. Keң bөlmenjң ortasьnda oincьqtarmen bezengen iolka tūr. Bөlmenjң jcj ademj suretтermen, plakattarmen bezengen. Qabьrqada kөsemderjmjzdjң portretterj jljngen. *„Baqьtь emjrge çetkjzgen әkemjz Stalinge raqmet!"* degen sьqьldь ademj çazьlqan ūrandar qaqьlqan.

Bөlmenjң būrьctarьnda qьzьl tular jljnjp tūr. Balalar qol ūstasьp, iolkanь ainalьp Saranь ortaqa cьqardь. „Bjz çastarmьz", „Gakku" әnderjn aittьq.

§ 6. Дьвьs çапа әгр

Ata, әke, otьn, ӧzьn degen sөzder ekj-ekj виьnnan qөraiqan. Ol sөzderdj вьlaica виьnqa вөljp aituqa вoladь: **a-ta, ə-ke, o-tьn, ӧ-zьn.**

Bul sөzderdjn вjrjncj виьndarь: **a-, ə-, o-, ӧ-.** Olardь taqь da вөluge вolmaidь. Ekjncj виьndarь: **-ta, -ke, -tьn, -zьn.** Bulardь әlj de mьnadai вөljnderge вөluge вoladь: **t-a, k-e, t-ь-n, z-ь-n.**

At, **on,** qat degen sьqьldь вjr виьndь sөzderdj **a-t, o-n,** q-a-t dep вөluge вoladь.

Sөzdjn osьndai вөljnjn **дьвьs** deinjz.
Дьвьstar sөz qөrau ycjn çүmsaladь.

54-çattьqu. Mьna sөzderdj **виьnqa вөljp, ol виьndarda** qanca **дьвьs** barlьqьn sьzьqcamen вөljp kөrsetjnder.

Ylgj: *Aşan, qala, saqa. A-san (a-s-a-n) qa-la. (q-a-l-a) sa-qa (s a-q-a).*

Ala. Qar. Etjk. Etjkej. Masa. Tавьs. Çarьs. Otьn. Qasьq. Çastьq. Kөpjr. Taiaq. Polьz.

Дьвьstьn tanвasьn **әгр** deinjz. Дьвьs auzdan cьqadь, qulaqqa estjledj. Әгр kөzge kөrjnjp, çazьladь.

55-çattьqu. Mьna sөilemdegj sөzderdj kөcjrgende kөp nyktenjn ornьna tijstj әгр qoiьp çazьndar.

Әвjc әn sald... Ol әnd... çaqs... salad... Onьn saloqa... әnj вәrjmj... ge unadь. Nariman aqactьn suretj... saldь. Aqactьn tyвjne olnap çyrgen вal...nьn suret...n salьptь. Ol suret saluqa tөselmeg...n eke... Aqactь... вoiьnan

вala...ьң вoiьn ūzьn qьlьp salьptь. Bjz sure...tjn вul kemcjljgjn kərsettjk. Ol qaitada... çəndep saluqa kjrjstj.

56-çattьqu. Dьвьstan ərptjn aiьrmacьlьqьn aitьndar. Qazaq tjljndegj 32 ərptj alfavit retjmen dəpterlerjne kөcjrjp çazьndar.

ALFAVIT

Ərpter mьna retpen tjzjledj:
a, в, v, g, d, e, ç, z, i, j, k, l, m, n, o, p, r, s, t, u, f, x, q, q, c, ə, h, n, ө, ū, y, ь.
Ərpterdjn osьndai retpen tjzjlujn **alfavit** deimjz.

57-çattьqu. Tөmendegj kjsj attarьn alfavit retjmen çazьndar.

Ylgj: *Asan.*
Bolat.

Bolat, Çynjs, Sara, Qadica, Asan, Omar, Vasə, Erjmвet, Galə, Diqan, Çamal, Kyləc, Latipa, Mūqan, Өmjrzaq, Sadьq, Farida, Zeinep, Nariman, Pazьl, bвrai, Taŋsьq, Yrkjmвai, Caqьr, Əвjc, Oqaвit, Ūzaq.

58-çattьqu. Klastarьndaqь oqucьlardьn tjzjmjn çasandar. Familiasьnьn вasqь ərpj alfavit retjmen aitqanda вūrьn keletjn oqucь вūrьn çazьlsьn.

Ylgj: 1) *Asqarov Ospan.*
2) *Aqscov Samat.*
3) *Batьrвekov Quanьc.*

Səz ekj dьвьstan da, kөp dьвьstan da qūraladь. Bjr dьвьstan вolqan səz өte az kezdesedj.

59-çattьqu. Mьna sөzderdj kөcjrgende, aldьmen ekj dьbьstan qūralqandarьn, sonan son yc dьbьstan qūralqandarьn, sonan son tөrt, bes dьbьstan qūralqandarьn bjrьnqai terjp çazьndar.

Al. Qьzьl. Un. Nan. Bas. Bes. Qus. Qora. Sarai. Aqac. Tereze. Otьn. Pec. Parta. Qalam. Qaqaz. Sia. Yi. Tam. Tas. Oqu. Tauьq. Tana. San. Sana. Ai. Aia. Aiaq. Ot. Otan. Otьr. Ken. Keme. Çemjs. Catьr. Qulьn.

Sөzderdjn dьbьs sanь bjrdei bolqanmen, dьbьstarь tyrlj-tyrlj bola beredj.

60-çattьqu. Tөmendegj ekj qatar sөzderdj salьstьrьp dьbьstarьnьn өzgeceljgjn, ūqsastьqьn alьrьndar.

At	Ot	Tal	Tas
Al	Ol	Bala	Dala
As	Az	Ara	Ala
Tos	Qos	Ana	Aqa
Qol	Çol	Cөra	Cana
Qar	Qaz	Asьl	Asьr

61-çattьqu. Tөmendegj ekj qatar sөzderdjn nece dьbьstan qūralqanьn, dьbьs sanьna qarai sөz maqnasьnьn qalai өzgergenjn bjljnder.

At—Ata	Kөk—Kөne
Al—Ala	Qala—Qalam
Qar—Qara	Tara—Taraq

62-çattьqu. Mьna өlendj oqьndar. Sөzderdjn nece dьbьstan qūralqanьn alьrьp, kөcjrjp çazьndar.

Qьzьl, çasьl pyljstei,
Kolxozdь dala çainap tur.

Nu toqailar calqalьp,
Bulьuldar ənjn sairap tur.

§ 7. Daustь çana daussьz dьььstar

Dьььstar daustь çana daussьz ьolьp ekjge ьəljnedj:

1. Daustьlar: **a, ə, e, o, ө, ü, y, ь, j, u, i.**

2. Daussьzdar: **b, v, c, s, ç, t, d, k, g q, q, x, p, l, r, z, l, m, n, ŋ, h.**

Daustap aituqa ьolatьn yndj dьььstardь **daustь** deimjz.

Daustap aituqa ьolmaitьn **ynsjz** dьььstardь **daussьz** deimjz.

63-çattьqu. Daustь dьььstardь ajr ьəlek, daussьz dьььstardь ajr ьəlek dəpterlerjne kəcjrjp çazьndar.

64-çattьqu. Mьna sөzderdj kөcjrjp çazьndar. Ər sөzdjn jcjndegj daustь dьььstardьŋ astьn sьzьndar. Qalqandarьnьŋ daussьz dьььs ekenjn anqarьndar.

Astьq, çastьq, ьota, ьala, qulьn, altьn, kymjs, çuldьz, kөl, dөn, oqu, vagon, өgjz, ьdьs, klub, kino, fabrika, eckj, serke, qamьs.

65-çattьqu. Tөmendegj ai attarьn kөcjrjp çazьndar, Ər sөzdjŋ dьььstarьnьn daustь, daussьzdarьn ajьrьndar.

Ianvar, fevral, mart, aprel, mai, yien, yiel. aqus, sentəbr, oktəbr, noiabr, dekabr.

Daustь dьььstar çuan. çjnjcke ьolьp ekjge ьəljnedj:

Çuaŋ daustьlar:	a	o	u	ь		u, i.
Çjnjcke daustьlar:	ə	ө	y	j	e	

66-çattьqu. Çuan daustь dьaьstardь ajr bəlek, çjnjcke daustь dьaьstardь ajr bəlek dəpterlerjne kəcjrjp çazьndar.

67-çattьqu. Təmendegj çuan daustь dьaьstarь bar sözdj çjnjcke dausьь dьaьstarь bar sözben salьstьrьp oqьndar. Sonan soŋ kəcjrjp çazьndar.

San, sən.	On, ən.	Un, yn.
Nan, nən.	Qon, kən.	Usta, yste.
Asan, Esen.	Çon, çən.	Bstьq, jstjk.
Ana, ene.	Bol, bəl.	Sandьq, səndjk.

U, I dьaьstarь keide çuan, keide çjnjcke aitьladь. Misalь;
Bolu-bəlu. Qiin-kijm.

68-çattьqu. Mьna əngjmenj oqьp, çjnjcke dausьь dьaьstarь bar sözderdj kəcjrjp çazьndar.

Aq aiu

Soltystjk çaqta Muz teŋjzj bar. Ol çaqta qьs uzaq boladь, kyn suьq boladь. Çьl boiь teŋjzdjŋ muzь erjmeidj. Muz teŋjzjnde aq aiu kəp. Olar muzdьŋ ystjmen de çyredj, suqa da tysjp çyzedj.Aq aiular sudan balьq ustap çeidj. Olar appaq muz siaqtь. Aq aiular seŋnjŋ çaqasьnda qimьldamai çatqanda, balьqtar olardь muz eken dep qaladь. Balьq qasьna çaqьndaqanda, aiu balьqtь cap berjp ustal aladь.

Kei sɵzderdjŋ ɯuьndarь ɯjrjnqai ne çuan, ne çjnjcke ɯoladь. Kei sɵzderdjŋ ɯjr ɯuьnь çuan ɯjr ɯuьnь çjnjcke ɯola ɯeredj.

Çuan daustь dьɯьsь ɯar ɯuьn çuan ɯoladь, çjnjcke daustь dьɯьsь ɯar ɯuьn çjnjcke ɯoladь.

69-çattьqu. Mьna sɵzderdj oqьp, ɔr sɵzde nece daustь dьɯьs ɯarlьqьn aiьrьndar. Ol sɵzderdj ɯuьnqa ɯeljp, kɵcjrjp çazьndar. Ɔr ɯuьnnьŋ çuan, çjnjcke ekenjŋ aiьrьndar.

Tereze	Sovet	Kjtap
Mäcina	Komitet	Texnika
Komɯain	Qьzmetker	Bidai
Kyrjc	Pioner	Cekara
Qürьlьs	Ontystjk	Өnerpaz

§ 8. *Ь men J dьɯьstarь*

ь dьɯьsьnan **j** dьɯьsьn aiьra ɯjlu kerek.

70-çattьqu. Tjk sьzьqtьŋ ekj çaqьna çazьlqan sɵzderdj saiьstьrьnьzdar.

Bstьq	Jstjk	Sьz	Sjz
Bьlьq	Bjljk	Sьzdь	Sjɵdj
Qündьz	Kyndjz	Pьs	Pjs
Orьldь	Өrjldj	Pьsьdь	Pjsjdj

71-çattьqu. Tөmendegj ekj qatarqa çazьlqan sɵzderdj dürьstap oqьp, ь dьɯьsь ɯar sɵzderdj ɯjrьnqai, j dьɯьsь ɯar sɵzderdj ɯjrьnqai kɵcjrjp çazьndar.

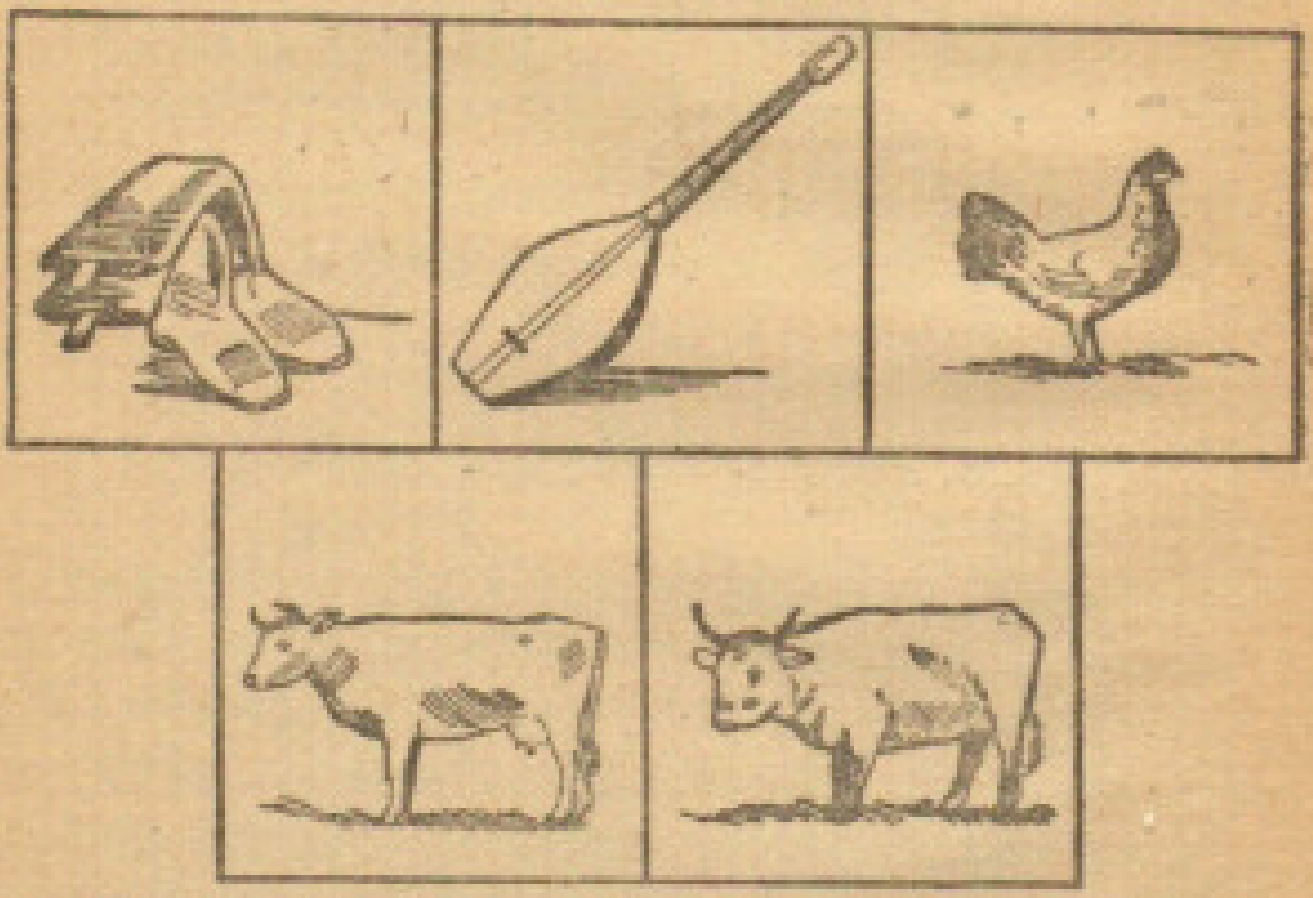
Pjl. Qьmьz. Kjsj. Qьzьq. Çjp. Çьlqь. Bjr. Mьltьq. Bjldjm. Sьzdьm. Jsjmjz. Aqamьz. Әkemjz. Qalqьmьz. Eljmjz. Baqьtьmьz.

Çuan вuьnda ь çazьladь, çjnjcke вuьnda j çazьladь.

72-çattьqu. Өlendj oqьp ь, j dьuьsь uar sөzderdj kөcjrjp çazьndar.

Qьвьrlaqan çiьn	Terj-tersek, mai,
Qatarlaqan вөiьm.	Вьlqarь, qant, cai.
Kedei men ortaca	Kezdeme, kerosin,
Bөl acqan өiьm.	Keregjn вərj sai.

73-çattьqu. Мьna suretterge qarap olardьn atьn çazьndar.



74-çattьqu. Kөp nyktenjn ornьna ь, j dьuьsьnьn tjstjsjn çazьndar.

Bөl...q, kөl...k, ot...n, өt...n, qam...s, tөn...s, k...s, в...zd...n, sьzd...n, sjzd...n, qünaç...n, dөneç...n, ös...nьs, çiьl...s, kөr...njs, в...l...ndj...

75-çattьqu. Өzderjn ь, j dьвьstarь bar bjrnece sөz tauьp çazьndar.

§ 9. ū men y dьвьstarь

ū dьвьsьnan y dьвьsьn ajьra bjlu kerek.

Çuan вuьnda ū çazьladь, çjnjcke вuьnda y çazьladь.

76-çattьqu. Bjrjncj qatardaqь sөzderdj ekjncj qatardaqь sөzdermen salьstьrьp oqьndar.

1. Ūn, tūs, qūz, tūr, sūr, ūc, вūr.
2. Yn, tys, kyz, tyr, syr, yc, вyr.

77-çattьqu. Kөcjrjp çazьp, ū, y dьвьsь bar sөzderdjn ajьrьp sьzьndar.

Bjzdjң el

Өrdjm өmjr carьqtap ən men kyiden,
Өmjr cьңь, yitkenj, вjzge tigen,
Stalindjk zamanda calqьp өsken,
Ūlь Otannьң ūlьmьz eljn syigen.
Erkjn elmjz erçetken,
Bal aqьzqan eңвekten.
Talai-talai asudь
Baqьndьrqam, yiretkem.
El de өzgerdj,
Çer gyldendj,
Gyldengenjn kөz kөrdj.

78-çattьqu. Oqьp cьqьp, ū, y dьвьstarь bar sөzderdj tөrjp çazьndar.

Инв. № 475-40

Əkem qalaqa çyruge daiarlandь. Men oqan:

—Əke, menj de qalaqa alьp вar!—dedjm.

Ol maqan:

—Sen toqasьn qoi, saqan onda ne вar?—dedj.

Men terjs qarap çьlap, colanqa kettjm. Çьlap-çьlap uiqtap qaldьm.

Bjrazdan soq etjgjmdj kijp, вərkjmdj alьp, tьsqa cьqtьm.

Kөcede вalalar sьrqanaq teujp çyr eken. Men solarqa qosьlьp, sьrqanaq teptjm.

Yige qaitьp keljp, pectjq yst ne cьqьp çatьm. Əkemnjq qaladan qaitьp kelgenjn estjdjm.

—Əke, maqan вazarlьq əkeldjq вe?—dedjm.

—Əkeldjm,—dep əkem maqan вazarlьq вerdj.

Men өzьn orndьqqa sekjrjp cьqtьm da, quanьcьm qoinьma simal вilei вerdjm.

(L. Tolstoidan).

Ū ərpj kөp вuьndь sөzderdjq soqь вuьndarьnda çana sөz aiaqьnda çazьlmaidь. Tek вasqь вuьndarda çazьladь. Soqь вuьndarda ū estjlgenmen ь çazьladь.

79-çattьqtь. Buьnqa вeljp, kөcjrjp çazьndar. Ū ərpjnjn ajrjncj вuьnda çazьlьp, soqь вuьndarda çazьlmaitьnьn өrnьtpandar.

Ütь. Özьn. Qūs. Çūmь. Tūrmь. Çūldьz. Qūmьrsqa Qūlьn. Būrьc. Qūrьlь. Өsьnь. Qūlьncaq.

Eskertu. Būlвūl, mazmūn degen slaqtь ajrnece sөzdjq soqь вuьnьnda ū çazьla вeredj.

Y ərpj de basqь buьndarda çazьladь, sonqь buьndarda çazьlmaidь.

Sonqь buьndarda **У** estjlgenmen j çazьladь.

80-çattьqu. Mьna sɵzderde y ərpjnjn sonqь buьndą kezdespeitjnjn tysjnjp kɵcjrjnder.

Ylken. Kymjs. Kylkj. Tysjmjn. Ymjt.
Çyrjs. Syljk. Bygjn. Tytjn. Bytjn.
Çygjr. Kyctj. Sytlj. Tystj. Tylkj.

81-çattьqu. Mьna sɵilemderdj oqьp, ū, y ərpterjnjn qaj-qaj buьnda kezdesetjnjn aiьrьndar.

Çūmbaqtar

1. Bjr cuqьrda kɵp cūqьr. (Oimaq).
2. Qaraca yige qar tūrmas. (Siьrdьn myijzj).
3. Belj bykjr, alьsqa tykjr. (Mьltьq).
4. Qara siьrьm qarap tūr, qьzьl siьrьm çalap tūr. (Qazan, ot.)

82-çattьqu. Tɵmendegj ɵlendj kɵcjrjp çazьndar. Y dьbьzь bar sɵzderdjn astьn sьzьndar.

Çelsjz tynde çarьq ai
Śəulesj suda djrjldep,
Auldьn çanь teren sai,
Tasьqan ɵzen kyrjldep.

Qalьn aqac çapraqь
Sьbьrlasьp ɵzdj-ɵzj,
Kɵrjnbei çerdjn topraqь
Qulpьrqan çasьl çerçyzj.

(Abai).

§ 10. *O* men *Ө* dьвьstarь

О, Ө әrpj, kөвnese. вasqь вuьndarda çazьladь.

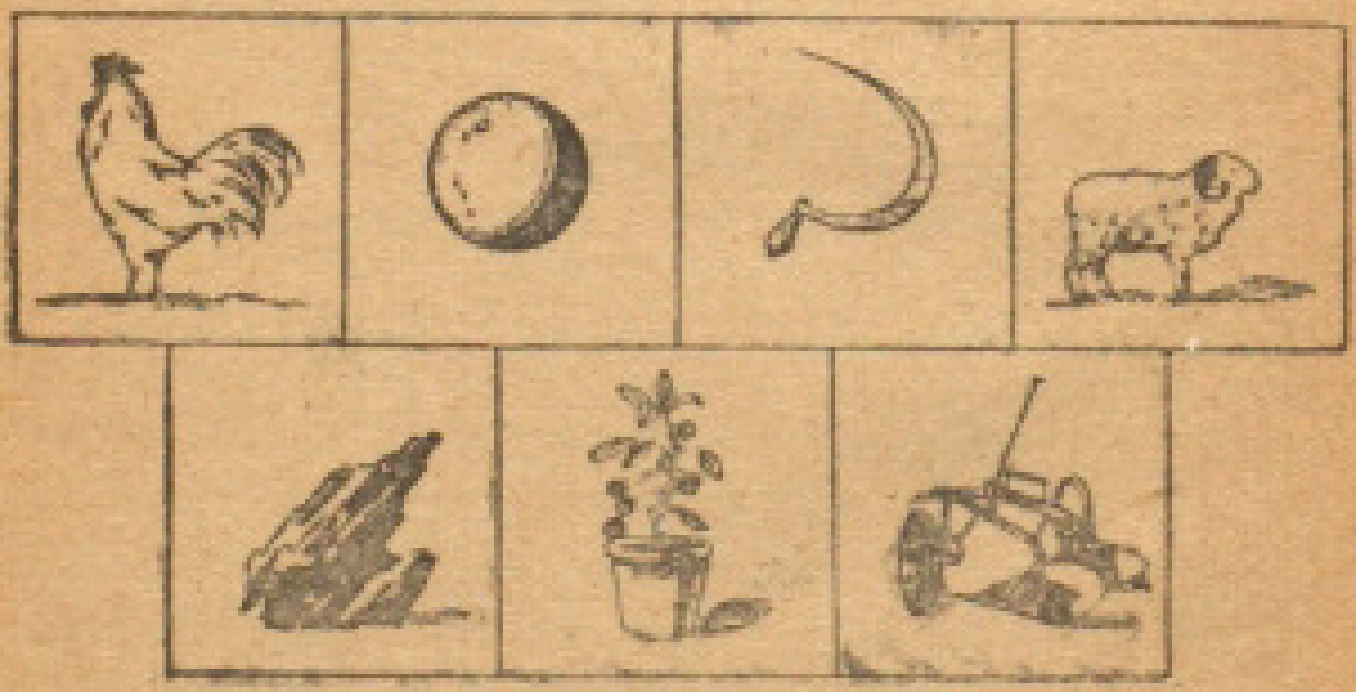
83-çattьqu. Мьna sөzderde о, ө әrpterj qai вuьnda çazьlqan? Aldьmen о dьвьsь вar, sonan son ө dьвьsь вar sөzderdj kөcjrjp çazьndar.

Or, er, on, en, ot, et, ton, ten, çon, çөn.
Oinсьq, вota, toqьz, tөrteu, otьz, toqsan.
Өlceu, вөten, kөlenke, өmjldjrjk, өkmet,
Kөmjr, өmjr, вөlme, вolat, çoldas, qonьs.

Eskertu. Radio, komsomol, traktor, pioner degen sьqьldь вjraz sөzderdjң soոqь вuьndarьnda о çazьla вeredj.

Çuan вuьnda о çazьladь, çjnjcke вuьnda ө çazьladь.

84-çattьqu. Мьna suretterge qarap olardьң atьn çazьңdar. Ol sөzderdegj о men ө dьвьsьnьң astьn sьzьndar.



85-çattьqu. Mьna әngjmenj oqьp cьqьndar. Sonan son *ь — j, ä — y, o — ө* dьbьstarь bar sөzdj bөlek-bөlek kөcjrjp çazьndar.

Ekj çoldas

Ekj kjsj toqaimen kele çattь. Aqactьn arasьnan bjr aiu cьqa keldj. Ekj çoldastьn bjreuj aiudan qorqьp, qactь. Ol qacьp barьp, bjr bijk aqactьn basьna cьqьp kettj. Ekjncjsj qaca almaı qaldь. „Өlgen adamqa aiu timeidj" dep estkenj esjne tystj. Ol өtrjk өlgen kjsj boldь. Çoldьn ortasьna ūzьnьnan sūlap çattь. Aiu өtrjk өljp çatqan kjsjnjn qasьna keldj. Әrj-berj iskeledj de çaiьna kettj.

Aiu ketkennen son ana kjsj aqactan tystj. Çoldasьnьn qasьna keldj.

—Aiu senjn qūlaqьna ne dep sьbьrlap kettj? — dep sūradь.

—Basqa qiьncьlьq tyskende senj çanqьz tastap ketken çoldasьn çaman eken — dedj dep, çoldasь çauap berdj.

I. Səilemnjŋ tyrj

Muzgarka

Jcjgjn çamььp aqac tekcenjn ystjnde cal çatьr. Yidjŋ jcj sиьq. Caldьŋ Muzgarka degen itj bar. Muzgarka esjk aldьnda çatucь edj. Ol keljp esjktj tьrnaladь. Cal olanьp kettj.

— Senjn çazandь berermjn, Muzgarka! —dep cal aculanьp jcjgjn kyrkene tysjp terjs ainalьp çattь.

Muzgarka esjktj tьrnalaqanьn qoidь, səlden soŋ çalьnьctь dauspen qьnsьlauqa kjrjstj.



— Əi, qūrqыr ai, senj qasqыr da çep ketpedj!—dep cal ornыnan tūrыp esjktj actы. Cal esjktj acqanda, ainalanы ayrkegen yrpek qardы kərdj. itjnjn suыqqa tonqanыn ajldj.

Calmen jlesjp Muzgarka, yigc kjrdj. Cal pecke ot çaqыp çatыp itjne:

— Kyn suыq pa eken? Qыstы sylmeisjn, əi—dedj.

Muzgarka ūzьn tūmsыqыn aldыnqы ekj ajaqыnыn arasыna tыqыp çatы, iesjnen kəzjn audarmadы. Cal dorвasыn ыqыna salqanda, Muzgarka əlde nege quanqandaı esjkke qaraı ūmtыldы.

Cal men Muzgarka sыrtqa cыqtы. Өzennjn çaqasыndа caldыn qaiыqы bolucь edj. Muzgarka zaufaqan вolьmen narыp qaiыqqa mjndj. Cal da qaiыqqa oьrыp qaiыqtы jlgerj cьlçьtы. Qaiыq ərlep keledj. Ijrjmge keljp qarmaq saldы. Muzgarka qarmaqtыn çjejne qadala qarap, aqьrьn qana qьnsьladы,

—Əlden nege quandьn? Sanьr et!—dedj cal.

(Mamin-Sibirəkten).

Çoqarqы əngjme əldenece səilemnen qūralqan. Ol səilemderdjn aitьluы вjrdeı emes, tyrlj - tyrlj ьrqaqpen aitьlədы: „Cal men Muzgarka sьrtqa cьqtы. Өzennjn çaqasьndа caldьn qaiыqы bolucь edj" degen sьqыldы səilemder вjr sьdьrqы вasen dauspen jstjn çaiь qasarlana aitьladы. „Kyn suыq pa eken? Əlden nege quandьn?" degen sьqыldы səilemder kəterjnkj dauspen sūrala aitьladы. „Senjn çazandы вereijn, Muzgarka!" Əi, qūrqыr all.." degen sьqыldы səilemder kəterjnkj dauspen leptj вolьp aitьladы.

Osьndaqыdaı səilemder aitьluьna, maqnasьna qaraı ycke вəljnedj:

1. Qasarlы səilem.
2. Sūraulы səilem.
3. Leptj səilem.

§ 1. Qabarlы sөilem

Maimыl men вūrcaq

Bjr maimыl ekj uьs вūrcaq alьp kele çatьp вjr вūrcaqьn çerge tysjrjp aldь. Çerge tysken вūrcaqtь alamьn dep eңkelgende, taqь çiьrma caqtьssьn casьp aldь.

Būl casьlqandardь teremjn dep çyrjp, вūrcaqьn odan ərj coctь. Syittj de, өzjnjң epsjzdjgjn вūrcaqtan kөrjp, usьnda qalqan вjraz вūrcaqtь taqь casьp, aculana çөneldj.

(L. Tolstoidan).

Çoqarqь әrngjme әldenece sөilemnen qūralqan, ol sөilemder өzara, tьqьz вailanьstь. Çana әr sөilem вelgjlj oidь qabarlap tūr.

Osьndaj jstjң çaiьn qabarlaj aitьlqan sөilemdj **qabarlь sөilem** deimjz. Qabarlь sөilem alaqьna **nykte (.)** qoiьladь.

1-çattьqta. Yc nykte qotьlqan çerlerge aldьңqь sөilemnjң mәnjne qarai tijstj sөz tauьp, qabarlь sөilem qūrandar. Sөilem alaqьna nykte (.) qobьndar.

Bjzdjң mektepjjn çanьnda qьzьl вūrьc ... Onda qьzьq kjtap, gazetter... onda caxmat, cackjler de ... Bjz вos uaqьttarda ... keljp kjtap oqimьz. Cackj ... oinaimьz ... kanikulьmьz вastaldь. Bjz çaqsь dem alьp ...

(*вar, kөp, вoladь, qьzьl вūrьcqa, caxmat, вjzdjң, çaittьq*).

2-çattьqta. Tөmendegj sөilemderdj oqьp qabarlь sөilemderdj tabьңdar.

Qalada zavod-fabrik вar. Onda çūmьscьlar çūmьs jsteidj. Olar çūmьstь çaqsь jsteidj. Çūmьscьlardьң arasьnda staxanovcьlar kөp. Onьң вjrj Kyzembaev. Kyzembaev Qaraqandьda jsteidj. Qaraqandьda Kyzembaevtan вasqa da staxanovcьlar вar.

3-çattьqtы. Tөmendegj өlendj oqьndar. Nykte tүrqan çerge camaьь kjdjrjp, өjr sьdьrqь ьrqaqpen oqьp, kөcjrjp çazьndar.

Oqь, oqь, kөp oqь,
Kөp-kөp qьlьp өjljm al.
Inçenerljk, texnik,
Өnerdjn өarjn өjljp al.

Menjn çolьm — tap çolь,
Dosьm menjn — enөekcj.
Enөekcj tap өjljmmen,
Tap dүcpanьn çenөekcj.

4-çattьqtы. Mьna өngjmenj dүrьstap oqьp cьqьp onda tysjngenderjndj aitьp өerjnder. Odan 4-5 sөzden qүralqan өjtөece qaөarь өөlem çazьndar.

Filip degen өjr өala өoldь. Bjr kynj өalalardьn өarj mektepke kettj. Filiptjn de өarqьsь keldj. Bjraq, oqan cecesj:

— Filip, sen qaida өarmaqcьsьn? — dedj.

— Mektepke.

— Sen әlj kjckentaisьn, өarmai aq qoi! — dep cecesj onь çjөermedj.

Әke-cecesj çoq edj. Ol өzjnjn өerkjn tana almai, әkesjnjn eskj өerkjn kidj de mektepke kettj.

Mektepke өarqan son:

— Sen nege keldjn? — dedj müqaljm Filipke.

Filip yndemei, tүra өerdj.

— Ia, sen kjmsjn?

Filipte yn çoq.

Qьsьlqanьnan müqaljmnjn өetjne qarap, çьlap qoia өerdj. Müqaljm onь alap, өasьnan sipap, münьn kjm ekenjn өalalardan sүradь.

— Ol Kostuckanьn jnjsj Filip. Mektepke өaram dep talaptansa da, cecesj çjөermei çyretjn. Çasьrьnьp kelgen cьqar, — dedj өalalar.

— Endece **aqaqnьq çanьna** otьra **qol**. Filiptj mektepke çjverjp tür dep cecesjne aitarmьn,—dedj müqaljm.

Müqaljm Filipke arpterdj kөrsete bastaqannan aq Filip onь yirenjp alьp, azdap oçi bastadь. Sodan ańlai qaral Filip balalarmen birge mektepke barьp çyretjn boldь.

(L. Tolstoidan).

§ 2. Sürauiь sөilem

5-çattьqta. Mьna sөilemderdj daustap oqьp cьqьndar. Sonan sөq arasьnьq sөraqьn, oqan bergen balasьnьq çauabьn çazьqdar.

Kijnjp sьrtqa cьqtьm. Esjk aldьnda apam tür eken. Apam maqan qarap, kyljmsjredj de:

— Qalqam, qaida barasьn?—dedj.
— Mektepke baramьn dedjm.
— Kөc bolqanda onda ne bar?
— Çiьlьsьmьz bar.
— Qandai çiьlьs?
— Meiramqa arnalqan çiьlьs.
— Qaçan qaitasьn?
— Kөc qaitam.
— Nege?
— Çiьlьstan keijn oin-saubq boladь.

Bjr nөrse çaiьnda sұrala sөilengen sөilemdj **sūrauiь sөilem** deimjz. Sūrauiь sөilem alaqьna **sūrau belgjsj (?)** qoiьladь.

6- *çattьqta.* Temendegj angjmenj oqьp, **kөcjrjnder**. Alaqьna **sūrau belgjsj (?)** qoiьlqan sөilemderdjq sūrauiь sөilem ekenjn tүsjndjnder.

Bau men bala

— Bjlsen aita qol, bau degen nemene?
— Bau—bau. Tьmaqtьn bauь, tyndjktjn bauь.
— Bau, baqça degen nemene?

— Çemjs egetjn çer emes pe?

— Bauda qandaı çemjs өsedj?

— Alma өsedj, qauьn-qarвьz өsedj, meijz өsedj.

— Bilmedjn вalam, вjlmedjn.

— Nege?

— Nege ekenjn aitaiьn. Bau вjr вasqa, вaqca вjr вasqa.

— Bauda aluan - aluan çemjs aqactarь өsedj: өrjk, çyzjm çide degen siaqtьlar.

Mjne вūnь вau deidj.

— Aı, вaqca degen nemene?

— Вaqca dep qauьn, qarвьz, sвjz, qiar, piaz, kapusta, qвaq siaqtь ovoctar egetjn çerdj aitadь.

— Ə, вjldjm, вjldjm.

Sūrauь seilem alaqьnda daus keterjakj aitьladь.

7-çattьqтa. Tөmendegj sūrauь sөilemderdj oqьndar. Ər sөilemdj kecjrjp çazqanda, onьq tusьna өzderjn çauap tauьp çazьndar. Sūrauь da, oqan вergen çauapть da вas әrppen вөstap çazьndar. Sūrauь sөilemnen soq sūrau вelgjsjn, sūrauqa çauap вolьp tūrqan qвarь sөilemnen keijn вykte qolьndar.

Ylgj: — *Tөnerten saqat necede tūrasьn? — Saqat вegjzden tūramьn.*

Tөnerten saqat necede tūrasьn? Tөsekten tūrqan soq ne qьlasьn? Sauqqa qai uaqьtta kelesjn? Tamaqtanu aldьnda qolьndь çuasьn вa? Tjsjndj tazalap tūrasьn вa? Mektepterjnde qaвьrqa gazetj сьqa ma? Qaвьrqa gazetj aiьnda nece ret сьqadь? Sen qaвьrqa gazetjne maqala çazdьn вa? Mektepterjnde Lenin вūrьcь вar ma? Sen kjmmen sotsialistjk çarьsqa tystjn?

8-çattьqтa. Tөmendegj sөilemderdj kecjrgende, sөilemjne qaraı sūrau вelgjsjn (?) tauьp qolьndar.

Emelia ańcь

Emelia ańcь yijne keldj. Balasь aldьnan sьqьp:
— Әke, aũqьnьn aũzaньn әkeldjn ne—dedj.
— Çoq, sьraqьn, ajraq, onь kərdjm.
— Qьzьl ma eken
— Өzj qьzьl, tũmsьqь qara eken. Aqactьn tyajnde çarraq çep tũr eken.
— Atpadьn na
— Çoq, kjckentai bolqan son aladьm.

9-çattьqta. Tөmendegj sөilemderdj oqьndar. Oqьqandarьna lajьqtь 5-6 sũrauь sөilem qũrap çazьndar. Onьn çauaньn teksten alьp çazьndar.

Yigj: *Marat kjnnjn balasь? Marat cekaradaqь kolxozcьnьn balasь.*

Cekarada

Marat cekaradaqь kolxozcьnьn balasь. Ol qarьndasь Çũparmen toqalqa bardь. Marat pen Çũpar toqaldan çemjs terdj. Olar çemjs terjp bolьp otьrьp dem aldь. Alьstan olarqa tьsьr estjldj. Olar aqactь tasalap tьsьr cьqqan çaqqa qaral qaldь. Aqactьn arasьmen aũqpalap ketjp bara çatqan adamdь kordj. Onьn sezjktj adam ekenjn ajljp balalar çasьrьna qaldь. Marat Çũpardь zastavaqa çjaerdj. Marat әlgj adamnan kөz çazbadь. Oqan kөrjnaei artьnan çytjp otьrdь. Kөp ũzamai ekj qьzьl asker keljp qaldь. Әlgj bөten adam olardь kөrjp qalьn aqactьn arasьna çasьrьna qaldь. Marat onьn qalda çasьrьnqanьn askerlerge aitь. Әskerler çasьrьnqan adamdь ũstap aldь. Ol cekaradan өtken cpion bolьp cьqtь.

10-çattьqta. Mьna tөmendegj sũraqtardь kөcjrjp, oqan çauap qajtarьndar.

1. Atьn kjm?...
2. Çasьn necede?
3. Pionerde barmьsьn?

4. Qaj mektepte oqıwın?
5. Necinci klasta oqıwın?
6. Seniń menen birge qanca oqıwshı oqıdı?

11-çattıǵıw. Berilgen sorawlardıń juwabın jazıńdar. Jazatırǵanıńdı tekseriw ushın jeke qorcawdıń ishindegi sózlerdi qosıp tolıq juwap jazıńdar.

Yigi: *Qızıl Armiyanıń kósemi kim? Qızıl Armiyanıń kósemi Klim Efremovich Vorochilov boldı.*

Qızıl Armiyanıń kósemi



Vorochilov

Qızıl Armiyanıń kósemi kim? (Klim Efremovich Vorochilov boldı). Boldı Vorochilov qanca jasınan shımshı bolıp isley basladı? (Segiz jasınan baslap). Ol kúnine qanca alatın edi?(Kúnine 10 tiyin). Ol alǵan aqshası tamaqına, kiyimine shetti me? (Shetpedi). Boldı Vorochilovtı basshılar neliktен turmege qamadı, neliktен aydawda boldı? (Shımshılardıń dúzimpazı bolǵanlıqtan, patshaǵa qarsı kúreskenligi ushın ....) Boldı Vorochilov Oktyabr revolyutsiyası kezinde ne istedi? (Atqa minip Qızıl Armiyanıń komandiri boldı). Kúnlerdiń birinde Vorochilov qanday qızmette? (Sovetter Soyuzınıń marshalı, El qorǵaw Xalıq Komissariatınıń basshısı).

12-çattıǵıw. Mına eldi oqıp, keliship jazıńdar. Qay sellemniń qanarı, qay sellemniń súyiri ekenin aytıńdar. Qanarlı sellemnen soń qanday belgi, súyirli sellemnen soń qanday belgi qoyılǵanın aytıńdar.

Bjzdjŋ at

Qūirьq çalь tal çjnekter,
Çarasьp tūr taldanьp,
Çynj kynjs səule tysed,
Qarasь əzjn anqarьp.

Emes pe əne qūlьncaqtai?
Tal вoiьnda mjn bar ma?
Çynj çjвek çьlt-çьlt eted,
Bjr çerjnde kjr bar ma?

§ 3. Leptj səilem

13-çattьqta. Mьna səilemderdj daustap oqьndar. Ər səilemnen soŋ qandai belgi qoiьlqanьn anqarьndar.

Kolxozcьlar, çūmьsqa belsene kjrjsjnder!
Çasьnьn Stalindjk Konstitutsia!
Çoldastar, enвek tərtjвjn kyceitjnder!
Bygjngj kynnjŋ suьqьn ail

Osьndai, kəterjnkj dauspen aitьlatьn səilemderdj **leptj səilem** deimjz. Leptj səilem ataqьna lep **belgisi** (.) qoiьlady.

14-çattьqta. Təmendegi leptj, səilemderdj daustap oqьndar. Sonan soŋ kecjrjp çazьndar.

Çasasьn ayjkti kəsemjmjz Stalin! Çasasьn ajzdjŋ ataьndь Qьzyl Armiamьz! Çasasьn sotsialistjk Ūlь Otanьmьz! Lenin-Stalin tuьn berjk ustaiьq!

15-çattьqta. Oŋ çaqtaŋь səilemdermen sol çaqtaqь səilemderdj salьstьrьp oqьndar. Bjrjnde daustьŋ basen, ajrjnde kəterjnkj cьqatьnьn saiqandar.

1. Kyn suьq.
2. Oin qьzьq eken.
3. Oqucьlar tartjptj.
4. Aman, berj kelcj.
5. Kece ūl este bolmapть.

1. Kynnjŋ suьqьn ail
2. Oin qьzьq aq eken!
3. Oqucьlar qandai tərtjptj!
4. Aman, berj kel!
5. Qap, kece ūl este bolmapть!

Quanu, tandanu, өkjnu retjnde aitьlqan sөilemder de leptj вoladь.

Leptj sөilem kөterjnkj dauspen aitьladь.

16-çattьqtь. Mьna өlendegj leptj sөilemderdj tanьndar.

Kjm вolam

Macinanь guletjp.
Çaqsь cofer men вolsam
Al, çoldan qac, al, вastь!
Al, tez qamdan вürь, ket!

Kolxozqa tez çetesjn
Toqtau qьlma çoldan ket!
Dep zьrьldatьp, sqьrьp,
Or tekedei orqьtsam.

(Matakovski).

Tjtek, вaiгьq retjnde aitьlqan sөilemder de leptj вoladь.

17-çattьqtь. Mьna sөilemderdj oqьp, kөcjrjp çazьndar. Leptj sөilemderdjn astьn sьzьndar.

Qaztai kece kinoqa вarqan eken. Ol „Capaev" kartinasьn kөrjptj. Onda kөrgenderjn вjzge aitьp вerdj. Qaztaidьn вngjmesj вjzge өte вnadь.

— Ol qьzьq eken!

— Qap, kece men de вarmaqan ekenmjn! — destjk.

Syitjp, sөilesjp otьrqanda, radio sөiledj:

—Tьndandar, çoldastarl Tьndandar, çoldastarl Alma-Atadan sөilep tүrmьz! — dedj.

Вarjmjz tьndai qaldьq. Өdemj өn, kөrkem kyiler estjdjk.

18-çattьqtь. Tөmendegj өc qatarqa çazьlqan sөilemderdj daustap oqьp, өr sөilemde daustьn artyrlj вolьp cьqatьnьn anqarьndar. Olardьn qandai-qandai sөilem ekenjn atandar.

1. Sen kjtap oqьdьn.	Sen kjtap oqьdьn ba?	Kjtapь sen oqь!
2. Ol tartjptj вala.	Tartjpke kөnsetjn kjm?	Balalar, tartjptj вolьndarl
3. Kino qьzьq eken.		

4. Qьzьl Armia Otanьmьzdь qorqaidь.	Kino qandaj eken? Aqan Qьzьl Armia qatarьnda boldь ma?	Kinonьn qьzьqtan aj! Otanьmьzdьn ajbьndь Qьzьl Armiasь çaqa-sьnaj

19-çattьqta. Tөmendegj qaqarlь, sұraulь, leptj sөjlemderdj oqьndar.

I. Qalq qalaj quanьas,
Sotsialistjk daujrde?
Sәnj de qalaj uanьas,
Qьzьq, cattьq өmjrde?

II. Tartjptelјp
Tұr qatarqal
Çyr zarәdkaqa
Tұr qatarda!

III. Su, aua, kyn—adamnьn dosь. Den saulьq—zөr baqlьq. Saqtьqta qorlьq çoq. (Maqal). Taza aua den saulьqtь çaqьь tyzeidj. Taza auada çyrj Boiьndь taza ұstaj

20-çattьqta. Leptj sөjlemderden soң өzderjn lep belgjsjn qoьp kөcjrjp çazьndar

Qolqa saldьm өzjne,
Qұlaqьn sal sөzjme
Qьrq kyncjljk Qazandь
Kөrsөt ьygjn kөzjme

Ozucь edjn Qььcaqta,
Taj bөigjmen çarьsta
Çanьm-tөnjm ьurьl çan,
Barьndь ьygjn carьqta

(Qoьlandь).

II. Sөz çana qosьmca

§ 4. SӨZ.

Sөz sөjlem qұrau ycjn çұmsaladь. Sөjlemdegj sөzder az da, kop te boladь.

21-çattьqta. Mьna sөjlemderdj oqьp ar sөjlemde nece sөz bar ekenjn aitьңdar.

Mal sovxozь

Bjzdjn audanda mal sovxozь bar. Bül sovxoz asьl tüqьmdь mal øsjredj. Sovxozdьn qoiь, siьrь kep. Sovxozdьn - ajmece fermasь bar. Sovxozdьn malь kyilj, semjz. Olar çьldan-çьlqa køøeijp keledj. Sovxozda çümьscьlar jsteidj. Olardьn køøj çümьstь staxanovca jsteidj.

22-çattьqtu. Mьna søilemderdj oqьp, køcjrjp çazьndar. Qasьnda **ne? neler?** degen süraui bar søzderdjn zat turalь aitьlqanьn ajьrьndar.

Qar (*ne?*) çaudь. Boran (*ne?*) soqtь. Pecke ot (*ne*) çaqьldь. Klas (*ne?*) çьlьndь. Klasta suretter (*neler?*) jlulj tür Qalamdar (*neler?*) partanьn ystjnde çatьr. Klasta partalar (*neler?*) bar. Partanьn jcjnde kjtap (*ne?*), dopter (*ne?*) bar.

23-çattьqtu. Mьna søilemderdj oqьndar. Qasьnda *kjm? kjmder?* degen süraui bar søzderdjn adam turalь ekenjn ajtjqder.

Ospan (*kjm?*) zavodta jsteidj. Açar (*kjm?*) fabrikte jstedj. Kolxozcьlar (*kjmder?*) egjske daiьndalьp çatьr. Pionerler (*kjmder?*) komsomoldardьn çetkjncegj. Komsomoldar (*kjmder?*) pionelerge basшьlьq etedj. Bjz (*kim?*) pjonermjz. Bjzder (*kimder?*) mektepte oqimьz. Oqucьlar (*kjmder?*) sabaqtь çaqsь oqidь. Olar (*kjmder?*) sabaqqa kecjkpeidj, klasta tartjp saqtaidь.

Kjm? ne? kjmder? neler? degen suraularqa çabap bolatьn søzder adam ne zat maqnasьn ajtidjredj.

24-çattьqtu. Mьna søilemderdegj qaramen çazьlqan søzderge **kjm? ne?, kjmder? neler?** degen süraulardьn bjstjsjn qoiьp, qandai maqnadaqь søz ekenjn ajtьndar.

Iolka

Oqucьlar mektepke iolka ornattь. Iolkaqa tyrlj oinchqtar jldj. **Iolka** oinchqtarmen øzendj. **Balalar** çinaldь. **Olar**

iolka türqan klasqa kjrdj. **Müqaljm oin** ʁastadь. **Oin** qьzьq ʁoldь. **Balalar ɵlen** aitь, **taqpaq** aitь.

25-çattьqu. Ɵzderjn zattьn atьn ʁjldjretjn ʁjrnece **sɵz** tauьp çazьndar. Ol **sɵzderdj** sɵilem jcjnde aitьp, dəpterlerjne çazьndar. Olarqa qandai sürau qoiuqa ʁoladь.

26-çattьqu. Mьna sɵilemderdegj qorcauqa alьnьp çazьlqan süraqlardьn **ornьna sɵz** tauьp, **kɵcjrjp** çazьndar. Tauьp çazqan **sɵzderjn** zattьn atьn ʁjldjretjn ʁolsьn, sɵilem tysjnjktj ʁolsьn.

Bjzdjn kolxoz (*ne?*) egedj. Toqaida (*ne*) ɵsedj. Çiьlьsqa (*kjmder*) keldj. Çьlьs ʁastьqьna (*kjm?*) sailandь. Baiandamacь (*ne?*) çasadь. Klasta (*ne?*) kyceldj. Bjz (*ne?*) oqьp türmьz. Kolxozqa çana (*neler?*) keldj. Zavodta (*kimder?*) jsteidj.

(*Bidai, pionerler, aqaq, Ospan, tɔrtjp, ʁaiandama, gazet, macinalar, çümьscьlar*).

27-çattьqu. Mьna tɵmendegj ɔŋgjmeden ʁaqa, yirek, ʁala sьqьldь ʁjr nɔrsenjn atь ʁolatьn **sɵzderdj** tanьndar.

— Qarandarcь, anaqan qarandarcь! Yiretker ʁaqa kɵterjp ʁaradь,— dep aiqalladь ʁalalar.

— Münь oilap tapqan yirekter emes, mɵnjn ɵzjn tapqanьmdь ʁjlmei me eken?— dep oiladь ʁaqa.

Taqь ʁjr auldan ɵte ʁergende:

— Qarandar, qarandar! Mьnau ʁjr yiken qьzьq eken. Münь kjm oilap tapь eken?— destj çürt.

Naq ʁül çerde ʁaqa ʁarlьq dausьmen ьcqьnьp:

— ʁül amaldь tapqan men! Men! — dep ʁaqьldap kep çjʁerjp edj. ʁaqa tysjp qaldь.

(Ɔarcin. „Salaqatcь ʁaqa").

28-çattьqu. Mьna sɵilemderdegj qaramen çazьlqan **sɵzderjn** ʁitьn sьnьn, tysjn ʁjldjretjnjn ünqьndar.

Çana yiler salьndь. **Yiken** zavodtar ornatьldь. **Çaqsь** mektep salьndь. **Qьzьl** qalam satьp aldьm. Qattь **kək** siamen çazdьm. Klasta **qara** doska jlulj tür. **Kjckentai** ysteldjn ystjnde **aq** mor çatьr. Tərde **yiken** portret jlulj tür.

29-çattьqu. Mьna sezderdjn qasьna zat maqnasьn ajldjretjn söz tauьp çazьndar. Sonan son oi sezderge **qandai?** degen sürau qoiьp aitьndar.

Yigj: *Qьzьl sisr (qandai sisr?)*

Qьzьl, kək, sarь, qara, aq, çasьl, moz, torь, tarqьl, cünar, sür, qonьr, kyren, taza, qalьn, mijk, çüqa, alasa, qьzьq, suьq, çyirjk, tegjs, çalpaq, ətkjr, semjz.

30-çattьqu. Mьna sөilemderdj oqьp, **qandai? qai?** degen süraularqa çauap moiatьn sezderdj tauьndar. Olardь qasьndaqь zat maqnasьndaqь sözdermen qosa kəcjrjp çazьndar.

Yigj: *Qandai kyn?—Suьq kyn.*

1. **Suьq** kyn çьlьndь. 2. **Qalьn** qar erjdj 3. **Yiken-yiken** sender çyre bastadь. 4. **Ças** balalar oinap çyr. 5. **Baqьtь** türmьs ornatьldь. 6. **Ədemj** ender aitьldь. 7. **Qьzьq** oiьndar bastaldь. 8. **Qьzьl** mataqa, qalьn qaqazqa ürandar çazdьq. 9. Oqucьlar **aq** qaqazqa ədemj suretter saldь.

Qandai? qai? degen süraularqa çauap moiatьn sezder zattьq sьnьp, tysjn ajldjredj.

31-çattьqu. Mьna çömbaqtardь oqьp, kəcjrjp çazьndar. Sьn maqnasьndaqь sezderdj tauьp asiьn bьzьndar.

Çombaqtar

Qara sibrьm qarap tür, qьzьl sibrьm çalap tür. *(Qazan, ot).* 2. Aq sandьqьm acьldь, jcjnen çjbek cacьldь. *(Kynnjn kezj).* 3. Alasa qana boiь bar, ainaldьrьp kigen toпь bar. *(Qoi).* 4. Qabat-qabat toпь bar, kjckene qana boiь bar. *(Sarьmsaq).* 5. Attan mijk, itten alasa. *(Er).* 6. Tap-tap taban at, tabanь çalpaq moz çorqa at. Jz desem, jzj çoq, baiьzdasam qanь çoq. *(Qaibq).*

32-çattьqu. Mьna sөllemderdegj asьq sьzьlqan sөzder adamnьn, zattьn qimьlьn, jsjn ajldjredj. Olar qai sөzdjn jsjn, qimьlьn ajldjrjp türqanьn aiьrьp kөcjrjp çazьndar.

Ylgj: Çümьscьlar sardь.

Çümьscьlar zavodqa **sardь**. Gudok **alqailadь**. Macinalar **qozqaldь**. Çümьs **bastaldь**. Çümьscьlar çümьsqa **kecjkpedj**. Macinalar **çyrjp tur**. Çümьscьlar çümьstь çьldam **jsteidj**. Olar kyndjk planьn asьra **orьndadь**.

33-çattьqu. Tөmendegj sөzderdj kөcjrjp çazьndar. Kөcjrgende qorcaudьn jcjndegj sұrauqa çauap bolatьn sөz tauьp sөilem qұrandar.

Ylgj: Manradь (ne manradь?) — Qoi manradь.

Manradь *(ne manradь?)* ...
Qanqьldadь (*ne qanqьldadь?*)...
Sөiradь (*ne sairadь?*) ...
Domaladь (*ne domaladь?*) ...
Semjrdj (*ne semjrdj?*)...
Qondьr (*ne qondьr?*)...
Caqьrdь (*kjm caqьrdь?*) ...
Kyldj (*kjm kyldj?*) ...
Oqьdь (*kjm oqьdь?*)...
Oinamadь (*kjm oinamadь?*).
Orndadьm (*kjm orndadь?*)...
Ailtьq (*kjmder ailtь?*)...

34-çattьqu. Zat maqnasьndaqь sөzderdjn qasьna olardьn jsjn çazьndar. Çazatьn sөzderdjn qorcaudьn jcjndegj sұraudьn çauabь bolsьn.

Ylgj: Aeroplan ūcь.

Aeroplan *(ne qьldь?)*
Polьz (*ne qьldь?*)
At (*ne ettj?*)
Qoi *(qaittj?)*
(ūcь, çyrdj, semjrdj, capь, çer çьrtь).
Būlbūl *(ne qьldь?)*
Sauьsqan *(ne qьldь?)*
Qaz (*ne etjp çyr?*)
Yirek (*ne ettj?*)
(sairadь, sөqьlqtadь, ūcь, çyzjp çyr, ūcpadь).
Doktor (*ne qьldь?*)
Coler (*ne qьldь?*)
Asqar (*ne jsteidj?*)
Bjz (*ne jstedjк?*)
(emdedj, macina çyrgjzdj, kelmedj, jstedj, oinadьq).

Ne qıldı? ne ettj? ne jstedj? degen sıqıldı süraularqa çauap bolatın sözder zattıq jsjn, qimılın bjldjredj.

35-çattıqtı. Mına sөjlemderdj oqıp köcjrjp çazıqdar. Ne qıldı? ne ettj? degen sıqıldı süraularqa çauap bolatın qimılın, jsjn kөrsetjqder. Olardıq astın sızıqdar.

Maqta

Maqta naqaıı өsjmdjkterdjn bjrj. Ol qüm topraqtı çıl çerlerde өsedj. Maqta terjledj, fabrikterge çjberledj. Fabrikte maqta tazalanadı, odan soq irjledj, çjp boladı. Ol çjpten—mata toqıladı. Fabrikke maqta köp barsa, mata da köp boladı. Bjz maqtanı köp egemjz. Qazaqıstannıq Paxta-Aral, Tyrkstan slaqtı audandarında maqta egjledj.

36-çattıqtı. Mına өlendj oqıp, köcjrjp çazıqdar. *„Qarıq qıldı" „tidj", „өlendj"* degen sөzderge laııqtı sürau qoııp maqnasın alıqdar.

Sovettj Qazaqıstanım

Qarıq qıldı dauletke
Alısta qazaq aulın,
Qıraız, özbek qıstaqın
Ala-tau, Altai çerjne
Qolı tidj üstanın.
Qaptaqan mal men, en daulet,
Әcekeige өlendj
Sovettj Qazaqıstanım.

(Çamıl.)

§ 5. Tuıjr sөz men qosımça

Sөjlem küraqanda, onıq jçjndegj sөzderdjn tülqesı tyrlj-tyrlj bolıp kezdesedj.

Mısalı: 1. Sabaq bastaldı.
2. Men sabaqqa keldjm.
3. Ol sabaqtı çaqsı oqıdı.

Çoqarqь yc səilemde „sabaq" degen səz yc tyrlj attьlqan: ajrjncj—**sabaq**, ekjncjsj—**sabaqqa**, ycjncjsj—**sabaqtь**.

Sabaq, macina, soqa, mal, tau, kjtap, sala, qozь, büzau, qocaqan sьqьldь səz tilqasьn **negjzgj tybjr** detmjz.

37-çattьqtь. Negjzgj tybjr səzderdj kecjrjp çazьndar.

Parta. Pec. Cam. Qoian. Qozь. Büzau. Etjk. Cana. Qant. Aiu. Arьslan. Qasqьr. Tylkj. Tat. Tailaq. Eckj. Pjl. Arba. Esjk. Doqa. Dop.

38-çattьqtь. Özderjn ajrnece tybjr səz tabьp çazьndar. Ol səzderdj qosьp, səilem qurandar.

Negjzgj tybjr səzderge qosьmca çalqauqa bolady. Qosьmcalar tybjr səzge **qosьlьp** çazьlady.

Misalь: *sabaqta, macinacь, partadan.*

39-çattьqtь. Mьna səzderdjn tybjrjne qosьmcalardь qosьp çazьndar.

Etjk.	Qol.	Bas.
Etjk — **cj.**	Qoi — **cь.**	Bas — **tьq.**
Etjk — **tj.**	Qoi — **qa.**	Bas — **ьm.**
Etjk — **ke.**	Qoi — **lar.**	Bas — **tar.**
Etjk — **tjn.**	Qoi — **dьn.**	Bas — **ьn.**
Etjk — **ten.**	Qoi — **dan.**	Bas — **tь.**

Tybjr səzge çalqanatьn tilqalardь **qosьmca** detmjz.

40 çattьqtь. Tөmendegj səilemderdjn jcjndegj səzderdjn tybjrj qosьmcadan səljnjp çazьlqan. Onь kəcjrgende tybjrge qosьp çazьndar.

Çaz — qь tür — ьm qal — maldь qьs — tьn si z — ь.

Masatь — dai qülpьr — ar çer — djn çyz — j.

Çan — çamuar, adamzat antala — sь.

Ata-ana — dai elçjre — r kyn — njn kəz — j.

(Abai).

41-çattьqtu. Mьna sөlemderdjң jcjndegj astьn sьzqan sөzderdjң tүsjrdj qosымcalardan sьzьqcamen nөljp çazьңdar.

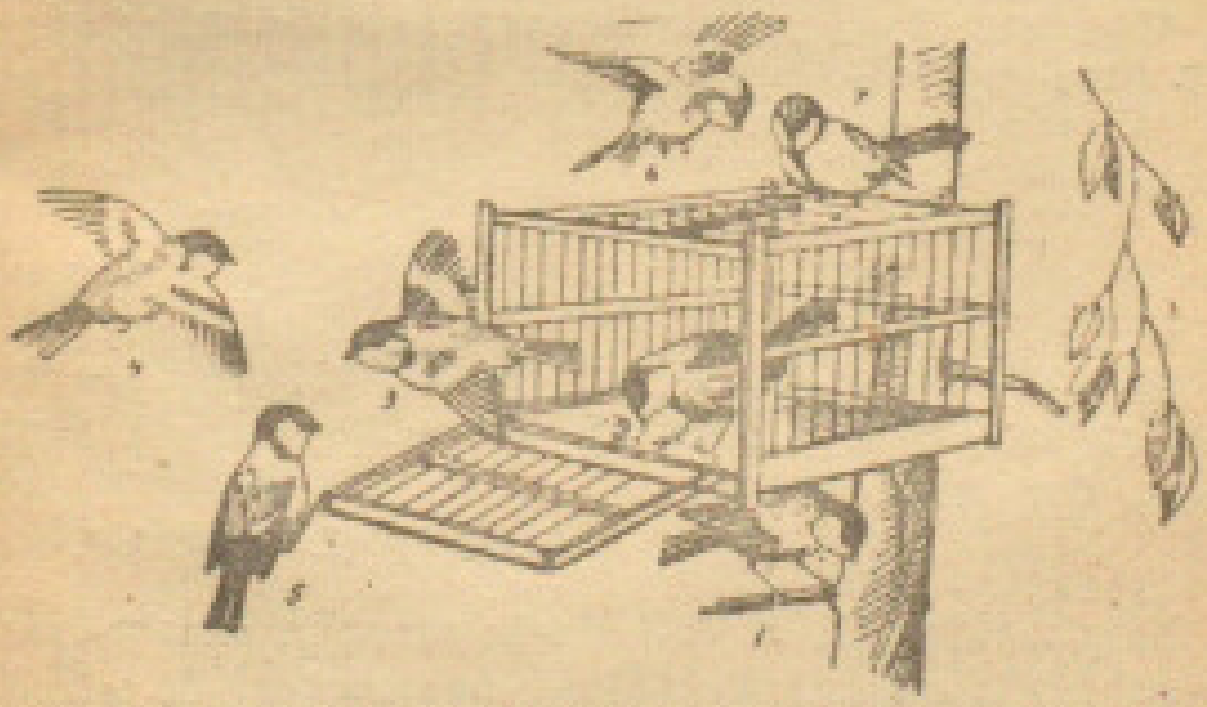
Үlgj: *Enөek—pen.*

Enөekpen ekj өygjlgen,
Cal da **ketjp** өaradь.
Kempjr cecei kemiek,
O da ketjp өaradь.
Balalarmen qosьlьp,
Bүlar da **өnge saladь.**
Kyrsjldegen muzika.
Dausь **çerdj** çaradь,
Oь **kyngj** üь toi.
Sondai-sondai **qьzьqpen...**
Kecke zorqa **taradь!**

(Asqar).

42-çattьqtu. Suretke qarap mьna sүraularqa çauap bolarьqtai өjrnecc sөilem qürap çazьңdar. Sonda üia degen sөzdjң alaqь qalai өzgergen?

Üia qaida?
Bjrjncj torqai qaida otьr?
Ekjncj torqai qaida otьr?
Үcjncj torqai qaidan üctь?
Tөrtjncj torqai qaidan ücьp keledj?
Besjncj torqai qaida otьr?
Altьncь torqai qaida qonbaqcь?
Çetjncj torqai qaida qonьp otьr?

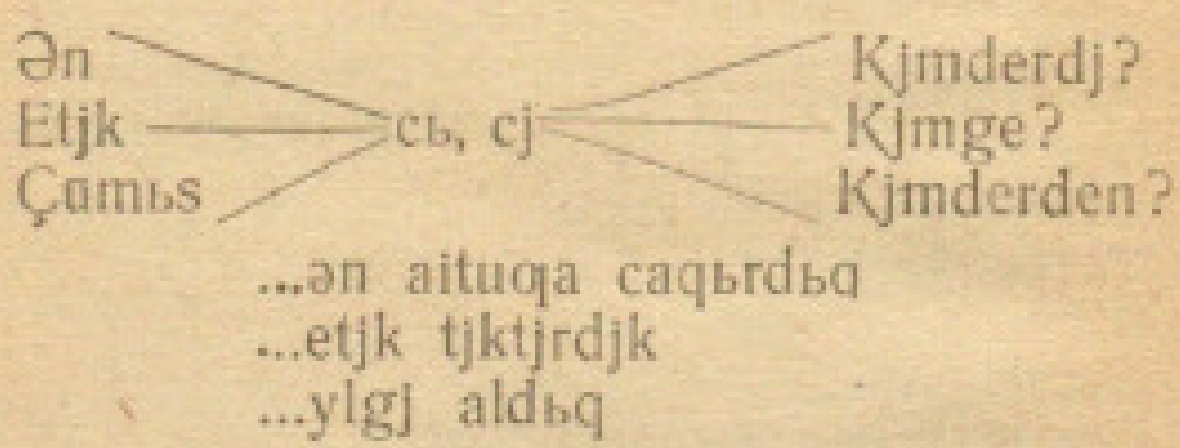


Үlgj: *Üia aqactьң үstjnde. Bjrjncj torqai üianьң astьnda otьr.*

43-pattьqы. Mьna sөjlemderdj kөcjrjnder, qorcaudaqь sөzөudьn ornьna **sovxoz** degen sөzdj çazьndar. Sonda sөzөudьn ьnqaьna **qarai sovxoz** degen sөzdjn aiaqьna tijstj qosьmcalar çalqansьn.

Bjz (*qaida?*) **bardьq.** (*Nenjn*)? **malь kөp.** Bjz **barqan** (*nede?*) **mektep bar.** (*Qaidaqь?*) **mektep oqucьlarь** bjzdj **qarsь aldь.** Olar **bjzdj** (*nemen?*) **tanьstьrdь.** Bjz (*nenj?*) **araʌadьq.** (*Nenjn?*) **fermalarьn** kөrdjk. Kecke **çuьq** (*qaidan?*) yjge qaittьq.

44-çattьqы. **Ən, etjk, çөmьs** degen **sөzderge** tөsьndaqь **cь-cj** qosьmcasьnьn tijstjsjn çalqandar. Sonda **sөzdjn bөlmөqь** maqnasь qalai өzgergenjn aitьndar. Sodan keijn ər **sөzdjn** tөsьndaqь **sөzөuqa** qarai ol **sөzderge** taqь qosьmca çalqap kөp nyktenjn ornьna çazьqdar.



45-çattьqы. Oqьp tynjr **sөzderdj** terjp çazьndar. Sonan soң ər tynjr **sөzge** kerektj **qosьmca** çalqandar. Ol **sөzderdj sөjlem** jcjnde aitьp dөpterlerjne çazьndar.

Bulka

Menjn **bjr** itjm **boldь.** Atь Bulka edj. **Tysj bjr** tegjs **qap-qara bolatьn.** Çalqьz **aq aldьnqь** ekj **aiaqьnьn** ücө kjckene aq **baqailau edj.** Bulka kjsj **qappaitьn** çuas edj. Bjraq, **mьqtь,** tjptj **mьqtь bolatьn.**

(L. Tolstoidan).

Ylgj: *Men, bjr, it, sol.* Menjn **sabaqьm bastaldь.** Men **bjrjncj** klasta oqьdьm.Men **itke** tamaq **berdjm.** Ol **udarnik boldь.**

§ 6. Qos sөz

Aiaq-ıdaq, çyn-çürqa, kijm-kecek, tөsek-orın, ʁala-caqa, qıp-qızıl, sap-sarı, çıqı-mıqı, ʁūzau-mūzau, at-mat, sıı-mıı, qaral-qarai, qolma qol.

Ekj sөz qosarınan alтııp çasalqan sөzderdj **qos sөz** deimjz. Qos sөzderdjn ortasına **sızıqca**(—) qoıladı.

46-çattıqu. Mına sөilemderdjn jcjndegj **qos** sөzderdj terjp, kөcjrjnder.

Maqmūt türıp ʁjr kynj.
Terezeden qaradı.
Parovozdı aqası,
Aidap ketjp ʁaradı.

Lıp-lıp cıqqan tytjnj,
Budaq-ʁudaq ʁūlt noıp,
Tjznek-tjznek vagonı,
Tjrkesjptj qırq ʁop.

47-çattıqu. Төmengj sөilemderdj kөcjrgende yc nyktenjn ornına çaqcanın jcjndegj sөzderdj qoıp, qos sөz etjp çazıqdar.

Asıp-..., kijm-... kijp kөcege cıqtım. Bjzdjn qoradaqı kempjr-..., ʁala-... esjk aldına **cıqıp** tür eken. Men olarqa ʁūrılmai tūp-... mektepke qarai çyrdjm. **Kөcemen** ersjij-... çyrjp çatqan kjsjlerdj kes-..., kөce-.... çygjre **ʁerdjm**. Mektepke kelgen pionerler qatarqa türıp çatır eken. Men de türa qaldım. Qızıl tudı çelʁjretjp, ʁarʁandı **soqıp**, aiaqtı nıq-... ʁasıp, ʁjz de kөcege cıqtıq.

(*sasıp, cal, caqa, kecek, tura, kestep, qarsıl, kөcemen, nıq.*)

48-çattıqu. Өzderjn ajnece qos sөz tauıp çazındar.

49-çattıqu. Mına sөilemderdj kөcjrgende, qos sөzderdjn arasına **sızıqca** qoıındar.

I. Zavod degen osı eken,
Tyie moin truʁa ʁar.
Qaʁat qaʁat temjr yi,
Çarq çūrq etken elektr.

II. Üzьn üzьn kəcelerdjn ekj çaqьna qatar-qatar salьnqan вijk yiler. Ol yilerde çümьscьlar, qьzmetkerler türadь. Kəcenjn ol çaqь men вül çaqьnan ersjlj qarsьlь çyrjp çatqan kəp adam. Olardьn kənjlderj kəterjnkj, quanьctь sьqьlúь. Alьstan sap tyzep kele çatqan pionerler kərjndj. Olardьn qolьnda qьzьl tu çelp-çelp etedj.

Pionerler aiaqtarьn nьq-nьq вasьp, вjrjne вjrj kyle səilep kele çatьr. Olar вjzdjn yidjn tüsьnan lek legjmen өtjp çattь.

III.

Dьвьstar çana olardьn emlesj

§ 7. Çuan çana çjnjcke daustь dьвьstar

Daustь dьвьstar çuan, çjnjcke вolьp ekjge вөljnedj. Çuan daustьlardьn kəpcjljgjnjn çjnjcke sьnarь bar.

Çuan daustь	a	o	ө	ь	—	ы, і
Çjnjcke daustь	ə	ө	y	j	e	

e dьвьsьnьn çuan sьnarь çoq.
ы, і arpterj çuan da çjnjcke de вoladь.

50-çattьqta: Мьna səzderdj salьstьrьp oqьndar. Ol səzderdjn çuan daustьlarьn, çjnjcke daubstьlarьn kərsetjnder.

Al	əl.	Йn	yn.
Ot	өt.	bs	js.

Çuan daustь dьвьs çuan estjledj, çjnjcke daustь dьвьs çjnjcke estjledj.

51-çattьqta. Çuan daustь dьвьs pen çjnjcke daustь dьвьsьnq ekj tyrlj estjlujne qarat səzdjn maqnasь da ekj tyrlj вolatьnьn salьstьrьndar.

Al	al.	On	yn.
San	sən.	Tür	tyr.

Or	ər.	Sər	ʁy r.
Tor	tər.	bs	js.
Toi	təi.	Tьs	tjs.

52-çattьqtы. Oqьp cьqьr, ər sөzdjң daustь dььstarьn tanьqdar. Olardьn çuan daustь, çjңjcke daustь ekenjn aiьrьңdar.

Alatau, cьqqan kynmen mūnarlanьp,
Nūrlana, saulelene tūrdь çanьp.
Kymjstei çūldьz kөkte, alma baqta,
Yn cacть radio tolqьndanьp.
(Çambьl).

Çuan sөz ben çuan auьnda çuan dьnьs çazьladь. Çjңjcke sөz ben çjңjcke auьnda çjңjcke daustь dьnьs çazьladь.

53-çattьqtы. Tөmendegi sөilemderdj kөcjrgende kөp nyktenjn ornьna ь, ne j, dьaьsьnьn kerekjisjn çazьңdar.

Эn... c seg... zde Saq... p toq... zda. Men onqa cьqt...m. B... z k... tap oqim... z. Qat çazam... z. Sabaqtan cьq...p yige barqan son jn... m ekeum... z qolanqa cөp berem... z.

54-çattьqtы. Mьna өlendj kөcjrgende kөp nyktenjn ornьna ө men y ojn tijstjsjn çazьndar.

B... lt qūcqan tauьn ail
K... n caqьlqan k... mjstei.
Aq çjөek qar çauьu ail
Meruettei sauьldap,
Tөgip t... rqan çauьn ail

55-çattьqtы. Mьna sөilemderdj kөcjrgende kөp nyktenjn ornьna o men ө dьaьsьnьn tijstjsjn çazьңdar.

Klasta tərtjp pen tazalьq saqtau—den saulьq saqtau men çaqsь oqudьn ajrjncj carть. Klas t... zaң, las в... lsa, auada t... zaң k... p в... ladь. Bjz dem alqanda jcjmjzge aua çūtamьz. Ol t... zaң ajzdjn ... kpemjzge baradь.

Auada t...zaң в... lmasьn desek, terezenjn f...rtockasьn, bolmasa, aua raiь çaqsь в... lsa, terezenj acьp çeldetjp aiuь-

mьz kerek. Yitkenj, acьq f... rtockadan, terezeden yidegj t... zandь aua sьrtqa cьqarьlьp, onьn ornьna sьrttan taza, çaqsь aua kjretjn вoladь.

56-çattьqu. Мына sөilemderdj kөcjrgende kөp nyklenjn ornьna a men ə dьөьaьnьn tijstjsjn qolьndar.

Menjn aq...m qal... dan oincьq ...keldj. ...kem oincьq jstep, вerdj. ... çem qalaqa kettj. Әnu... r mektepke keldj. Naqima, B...tima kolxozqa вarьp, oin yijrmesjn uiьmdastьrdь.

§ 8. *U* men *I* dьөьsь

U, I daustь dьөьstarь keide çuan, keide çjnjcke вolьp aitьladь.

57-çattьqu. Aldьmen U әrpj вar sөzderdj, sonan son i әrpj вar sөzderdj kөcjrjp çazьndar.

Tu. Bu. Çu. Qi. Ki. Su. Uaqьt. Uьs. Suьq. Tauьq. Coiьn. Oin. Sia. Tura. Oqu. Bjlu. Çyru. Oin. Qisьq. Çuas. Sotsializm. Kommuna. Tuьsqan.

U, I dьөьsь çuan sөz вen çuan вuьnda çuan estjledj, çjnjcke sөz вen çjnjcke вuьnda çjnjcke estjledj.

58-çattьqu. Kөcjrgende U men I dьөьsьnьn çuan, çjnjcke ekenjn aiьrьp, olardьn astьn sьzьndar.

Ilictjn вala kezj

Volodə (Vladimir) вes çasqa kelgende anasьnan oqьp, qat tanьdь. Volodə men вjrge qarьndasь Olə də qat tanьdь. Әkesjne keljp tүratьn kjtaptar men çurnaldardь ekeuj de qьzьqьp oqitьn вoldь. Kөp kecjkpei-aq Volodə orьs tarixьnan әngjmeler oqi вastadь. өlenderdj çatqa yirendj. Өlendj Volodə çaqsь kөretjn, qandai qiьn үzьn өlenderdi de çattap alьp, keljstjrjp aitьp вeretjn edj.

7—8 çasqa kelgende Volodanьn çaqsь keretjn elenj Vovldьn elenj edj. sol elendj taqpaq qьp ailqanda ezj mylde qьzьp ketetjn edj.

Tyn boiьna tiqtamai
Qaznasьn ollap aqmaq bai
Bolsa da kedei çalanac,
Kenjl cat, erkjn lacьndai.

Cьnьnda da, bül elen onьn kenuine çaqqan elen boldь. Vladimir Ilic bala kezjnde „Balalar oquь" degen çurnaldь qümarlanьp oqitьn edj. Oqьp ajtjrjp qarьndasьmen oiьnqa çygjrucj edj.

59-çattьqta. Oqьp, ar sezdjn dьeьstarьn ajьrьndar. Aldьmen dьeьsiьn daustь ne daussьz ekenjn ajьrьndar. Daustьnьn çuan, çjnjcke ekenjn ajьrьndar.

Çüldьzdai çarьq çana zan,
Çainattь çürittь—çanadan.
Otanqa bül zan—kyn kezj,
Əlemnjn çarьq çüldьzь.
Eljmnjn bül zan tьnьsь,
Çerjmnjn bül zan ьrьsь.
Leninnjn bül zan ez sezj
Stalinnjn ülь jsj.

§ 9. Daustь dьeьstardьn yndesuj

Sez jcjnde daustь dьeьstar çuan, çjnjckeljgjne qarai yndesjp çazьladь.

60-çattьqta. Mьna sezderdj buьnqa seljnder. Ər sezdjn sonqь buьnьnьn çuan, çjnjcke ekenjn ajьrьndar. Olarqa сь, сj qosьmcasьnьn iijstijsjn çalqandar.

Ylgj:	*Oln.*	*Oincь.*	*Oraq.*	*Oraqcь.*
	Çâmьs.	Çümьs...	Temjr.	Temjr...
	Egjn.	Egjn...	Kolxoz.	Kolxoz...
	Ən.	Ən...	Dirmen.	Dirmen...
	Su.	Su...	Qazan.	Qazan...
	Suret.	Suret...	Traktor.	Traktor...
	Qьzmet..	Qьzmet	Staxanov.	Staxanov..

Tyəjr səzdjŋ sonqь ыыьnda çuan dausь dьəьs nolsa, oqan çalqanatьn qosьmcalardьŋ da dausь dьəьstarь **çuan** nolaдь.

61-çattьqtы. Мьna səzderge çalqanqan qosьmcalardьŋ dausь dьəьstarьn neljkten **çuan** ekenjn aitьndar.

Çūmьscьlar, kolxozdarda, audandьq, Estailardai, aitqan, çazqandarьndь, kjtanьmьzdan, proletariattardь, demalьstan, qūrьlьstarьmьz.

Tyəjr səzdjŋ sonqь ыыьnda çjŋjcke dausь dьəьs nolsa, oqan çalqanatьn qosьmcalardьŋ da dausь dьəьstarь **çjŋjcke** nolaдь.

62-çattьqtы. Мьna səzderge çalqanqan qosьmcalardьn **dausь** dьəьstarь neljkten çjŋjcke ekenjn aitьndar.

Qьzmetkerler, mektepterde, ølkeljk, Asanəekterdei, sepken, ыjlgenderjndj, dəpterjmjzdjn, øsietterjndj, ontystjkten, kyresterjmjz.

63-çattьqtы. Мьna səzderge olardьŋ tūrьndaqь qosьmcalardьn tjstjsjn çalqap çazьndar.

At, qūs, kyc, tauьs, kyres.	tar, ter.
Çūmьs, ças, saqat, ыjljm sert.	jmjz, ьmьz.
Oraq, etjk, oin, sal, temjr.	cь, cj.
Mal, qoi, saqal, yi, em.	dь, dj, lь, lj.
Sūra, qara, ыjl, çyr saz, kel.	qandardьn, genderdjn.

64-çattьqtы. Мьna səŋlemderdj kəcjrjp çazьndar. Qaramen çazьl qan səzdjŋ tyəjrjn tauьndar. Olarqa çalqanqan qosьmcalardьŋ dausь dьəьstarь çuan, çjŋjcke ekenjn aiьrьndar. Çuan, çjŋjcke sөzderdjn aitьndar.

Menjn ylken atam **çazdь kynj** ara **ūialarьn** ornatucь edj. Maqan **kelgen** saiьn ыal alьp ыrucj edj.

Bjr kynj men **aranьn** ūlalarьna **keldjm.** Aranьn **ūialarьnьn** arasьmen çyrdjm. Atam maqan, ūlalardьn arasьnda aqьrьn çyr dep **yirettj.** Aralar da maqan **yirengen**, menj **caqpaitьn.**

(L. Tolstoj).

§ 10. Qatań, ūiań çana sonor dьвьstar.

Daussьz dьвьstar aitьlьvna qarai qatań, ūiań çana sonor вolьp ycke вөijnedj.

p, c, t, s, q, k, x, f dьвьstarь—qatań.
в, ç, d, z, ǫ, g, h, v dьвьstarь—ūiań.
n, ń, r, l, m dьвьstarь—sonor.
Әr qatań dьвьǫa ūqsas aitьlatьn onьq ūiań sьqarь bar.

65-çattьqv. Мьna tanlitsanь kөcjrjp çazьndar. Qatań dьвьstarqa ūqsas aitьlatьn ūiań dьвьstar qatar çazьlqan. Olardь saiьstьrьp uqsastьrьp вaiqandar.

Bjrjne ajrj ūqsas aitьlatьn qatań çana ūiań dьвьstar								
Qatań	p	t	s	c	k	q	f	x
Ūiań	в	d	z	ç	g	ǫ	v	h

66-çattьqv. Мьna sezderdjń daussьz dьвьstarьnьń qatań, ūiań sonor ekenjn aiьrьndar.

Qaz. Qara. Oqa. Soqa. Bala. Dala. Adam. Caqala. Tor. Atan. Piala. Apa. Sazan. Çastar. Keme. Ykj. Өgjz. Kyndjz Gazet. Texnika. Fabrika. Sovet. Qaharman. Kөlenke.

Tyвjr sezdjń soңqь dьвьsь qatań вolsa, oqań çalqanatьn qosьmcanьń вjrjncj daussьz dьвьsьda **qatań** вoladь.

67-çattьqv. Tyвjr sezdjń soңqь dьвьsь qātвңqa вjtken sөzderdj kөcjrjp çazьndar. Olarqa qatańnan вastalqan tar, ter, qa, ke qosьmcalarьnьń tūstjвjn çalqandar.

Y l g ĵ: At. Kyc.Attar, kycter	*Aqac, çjp. Aqacqa, çjpke.*
Tas, terek.	Esik, eшik.
Qonaq, çyk.	Oraq, esep
Qap, cөp.	Saqat kyres.
Aqac, ĵs.	Telegraf, sex.
(tar, ter)	*(qa, ke)*

Tyвjr sэzdjn sonqь dьвьsь ьlan çana sonor вolsa, oqan çalqanatьn qosьmcanьn вjrjacj daussьz dьвьsь da, kвnese, ьlan ne sonor вoladь.

68-çattьqu. Tyвjrj ьlan, sonor dьвьsqa вjtken mьna sэzderdj kвcjrjp çazьndar. Olarqa ьlan dьвьstan вastalqan dar, der, oqa, ge qosьmcalarьnьn tjstjsjn çalqandar.

Ylgj: *Qaz, sez. Qazdar, sezder.*	*Qoqaz, ern. Qoqazqa, ernge.*
Qoraz, kyn.	Tyn, qalam.
Qьm, kвl.	Aul, el.
Өlen, sьez.	Auz, ьlan.
Qьzыl, çьldьz.	Çel, вatьr
(dar, der)	*(qa, ge)*

69-çattьqu. Temendegj sэzderge maqnasь ten вjr qosьmca **dan, den, tan, ten, nan, nen** вolьp alьn tyrlj вolьp çalqanqan. Onьn olaj вolьp вzgeru seвebjn tysjnjp, ol sэzderdj kвcjrjp çazьndar.

Auldan, elden	Attan, etten.
Qaqazdan, вgjzden	Tastan, esten.
Qamnan, kynnen	Qaptan, çjpten
Ormannan, вlennen	Tarixtan, çjвekten.

Qatarnan kejn qatan dьвьstьn, ьlannan kejn ьlan dьвьstьn kelujn **daussьzdardьn yndesuj** deimjz.

70-çattьqu. Mьna sellemderdj вqьp, kвcjrjp çazьndar. Qara вrpen вasьlqan sэzderdj вjrьnqaj terjp çazьndar. Olardьn tyвjrj qandaldьвьsqa вjtken? Olarqa qandaj dьвьstan вastalqan qosьmca çalqanqan?

1917-çьl çьmьscь-carualar Leninnjn, Stalinnjn вascьlьqьmen kapitalisterdj qulattь. Çьmьscь men carualar çer-sudь, zavod-fabrikterdj вz qolьna aldь. Sovet ykmetjn ornattь Bajlar Sovet ykmetjne talaj qarsьlьq çasadь, talaj dьçpandьq jstedj.

Kөsemderjmjz Lenin,Stalin **nastaqan** kommunist partiasь çămьscьlardь talaj qiьncьlьqtan aman **ötkjzdj**. Lenin men Stalin Sovet ykmetjn ornatuqa, Sovet ykmetjn nьqaltuqa kөp **enвek** sjnjrdj. Syitjp, çămьscь, **enвekcj** carualardь naqьttь tărmьsqa çetkjzdj.

Leningrad, doklad, klub, pedagog, Petrov degen sьqьldь ütan **d, s, g, v**, dьbьstarьna ajtken sөzderge, qatan dьbьstan nastalqan qosьmca çalqana seredj: *Leningradtan, dokladqa, klubtan, pedagogtьn, Petrovtьn.*

71-çattьqa. Mьna sөzderge daussьz **dьbьstan** nastalqan ajmece qosьmca çelqandar. Sөzderdjn tyjrj qandaj dьbьsqa ajtken? Olarqa qandaj daussьz dьbьstan nastalqan qosьmca çalqanqan?

Yjgj: *Leningradtan, Leningradqa, Leningradpen* t. s.

Leningrad. Orenburg. Klub. Stalingrad. Zavod. Ivanov. Petrov. Ospanov. Өmjrzaqov. Sөrsenov. Baitoqaev. Sattarov. Estaev. Kyllenaev. Esenəliev.

72-çattьqa. Mьna elendj oqьp, kөcjrjp çazьndar. Daussьzdardьn qatan, ütan bolьp yndesjp çazьlqan sөzderjn tabьndar.

Çazoqьturь

Qoj qozdap, tyle bozdap, qorada cu,
Qūspenen, kөbelekpen saida du-du,
Maьsьp gyl men aqac qarsqanda,
Burandap, sьbdьr qaqьp aqadь su.

Kijner çazqa çaqsь qьz-keljncek,
Өn berer çer çyzjne gyl bolcecek,
Sairasa qьrda torqaj, saida būlbūl,
Tastaqь ynjn qosar baiqьz, kekek.

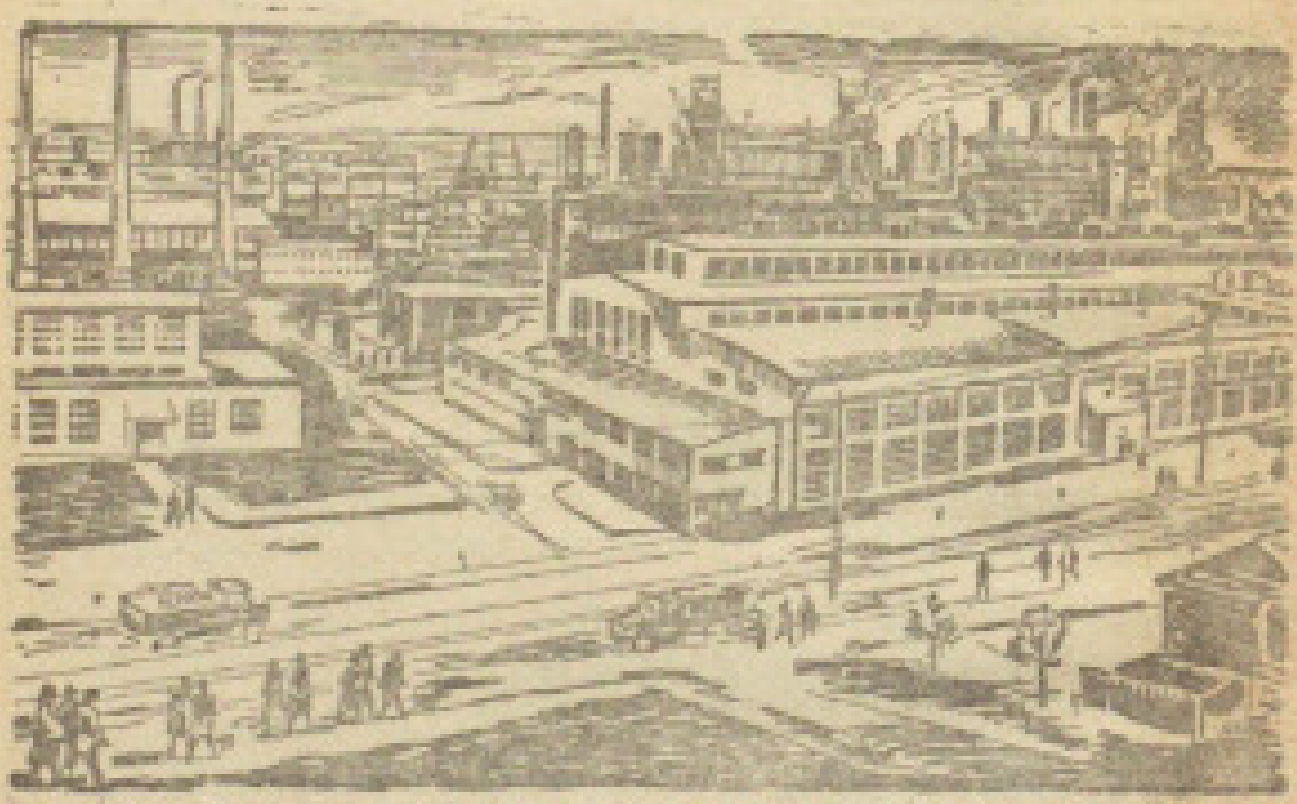
(Anar).

73-çattьqa. **v, f, x** dьbьstarь bar mьna sөzderdj kөcjrjp çazьndar.

Zavod	Telefon	Sovxoz
Parovoz	Semafor	Kolxoz

Avtobus	Patefon	Texnika
Avtomobil	Fabrik	Xasan (kəl)
Vokzal	Ferma	Axmet
Vlasov	Frunze	Staxanovec

74-çattəqa. Mьna suretke qarap, əlgenderjndj aitьndar. Odan ajrnece soilem qurap çazьndar. Qurapan soilemderjnde v, x, f dьbьsь bar sezder bolsan.



§ 11. *S, Z* dьbьstarьnьn çazьlu

Daussьz s, z dьbьstarь sөz jcjnde qasьndaqь dьbьstardьn əserjmen ezgerjljp aitьlad. Misal: *çөtьsca—çөtьscc*

kolxozca—kolxoccь

75 çattəqa. Mьna sezderde s dьbьsьnьn c bolьp aitьlьp s qalpьnda çazьlqan. Olardь saibьtьp oqьp, kecjrjp çazьndar.

Aitьlu:	Çazьlu:
Çөtьscc	Çөtьscь
Bascьlьq	Bascьlьq
Orьcca	Orьsca
Sanscc	Sanascь

Tyзjr sөzdjң sonqь dьnьsь s, z bolьp, oqan c dьnьsьnan bastalqan qosьmca çalqansa, s өzgerjp c bolьp, z өzgerjp s ne c bolьp atьladь. Biraq, sөzdjң tyзjrj saqtalьp s, z qalpьnda çaxьladь.

76-çattьqu. Mьna sezderge c dьnьsьnan bastalqan qosьmca çalqap aitьңdar. Sonda tyзjr sөzdjn sonьndaqь s, z qalsi өzgeredj? Onьң өzgergen qalpьn çazbaj dürьsьn sөilem jejnde çazьqdar.

Bas	Өgjz	Sөz
Qaqaz	Qamьs	Bas
Qos	Tas	Az
Kolxoz	Sөmjz	Js
Aitьs	Qüs	Qardas
(cь, cj)	*(ca, cc)*	*(ceң, cьlq)*

77-çattьqu. Mьna sөilemderdj oqьp cьqьndar. s, z dьnьstarь өzgerjtjp aitьlatьn sөzderdj tauьp. kөcjrjp çazьqdar. s, z dьnьstarь qandaj dьnьstьң әserjnen өzgerjetjnjn aitьndar.

1. Çiмьscьlar men kolxozcьlar staxanovca jsteldj. 2. Olarqa partia йiьmь bascьlьq etedj. 3. Men orьsca sөilesudj yirenemjn. 4. Mүqaljmnjn süraubna auzca çauap berdjm. 5. Bajandamacь orьsca soiledj. 6. Ol sөzcең eken. 7. Tүzcьlar tүz tasuqa kjrjstj.

78-çattьqu. Mьna әngjmenj oqьp cьqьndar. Sonan soң kөcjrjp çazьp, dausьz dьnьstardьң ydesjn aiьrьqdar.

Cekarada.

Petr Somov degēn pioner toqaida atqūlaq ter'p çyrdj. Bjr uaqьtta aqac arasьnan cьqьp, Somovtьn qasьna bjreu keldj. Ol Somovtь sөzge aldandьrdь, onь-mүnь sūrai bastadь. Somovqa kөmpit berdj. Әrj-berjden son Somovtan — qalaqa aparatьn çol qaisь? — dep sūradь. Bul — çasьrьnьp, bjzdjң cekaraqa өtjp kele çatqan cpion eken. Somov onь seze qoidьda, „çol anau" dep cekaradaqь askerlerge aparatьn çoldь kөrsetti.

Oi adam ecnərse aitqan çoq. Somovtьn kerselken çoьna tystj de çyre вerdj. Syltjp, əlgj adam askerlerge kelgenjn əzj de ajlmei qaldь.

Qьzьl əskerler oi adamdь ustap aldь.

Mazmйnь

Bjrjncj klas

Вет

§ 1. Səilem 3
§ 2. Səilemdegj sezderdjn вaйanьsь 12
§ 3. Çalqь esjmderdjn вas əгppen çazьluь 15
§ 4. Buьn 20
§ 5. Tasьmal 24
§ 6. Dььь çana ərp 26
§ 7. Daustь çana daussьz dььbstar 29
§ 8. ь men j dььbstarь 31
§ 9. ө men y dььbstarь 33
§10. ө men ə dььbstarь 36

Ekjncj klas

I. SƏILEMNJN TYRJ

§ 1. Qasarlь səilem 40
§ 2. Suraulь səilem 42
§ 3. Leptj səilem 46

II. SƏZ ÇANA QOSЬMCA.

§ 4. Səz 49
§ 5. Tyajr səz вen qosьmca 53
§ 6. Qos səz 57

III. DЬBЬSTAR ÇANA OLARDЬN EMLESJ.

§ 7. Çasn çana çjajcke daustь dььbstar 59
§ 8. u men i dььbstarь 60
§ 9. Daustь dььbstardьn yndesuj 61
§10. Qatan, nian çana sonor dььbstar 63
§11. s, z dььbstarьnьn çazьluь 66

№ 475-40.

Версия 66 (1)ка

1 0832

М. БАЛАКАЕВ

КАЗАХСКИЙ ЯЗЫК

ГРАММАТИКА И ОРФОГРАФИЯ

ДЛЯ I—II КЛАССОВ НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЫ

Часть I